

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

**УКРАЇНСЬКА ТЕРМІНОЛОГІЯ В СИНХРОНІЇ І ДІАХРОНІЇ:
ТЕОРЕТИЧНИЙ І ПРИКЛАДНИЙ ВИМІРИ**

Конспект лекцій
наукового семінару для здобувачів вищої освіти
першого (бакалаврського) рівня за спеціальністю В11 «Філологія»

Електронний ресурс

Рецензенти:

Попов С. Л. – доктор філологічних наук, професор, професор кафедри загального та прикладного мовознавства Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна;

Гогоренко О. В. – доктор філологічних наук, доцент, декан філологічного факультету Національного університету кораблебудування імені адмірала Макарова.

*Затверджено до розміщення в мережі Інтернет рішенням Науково-методичної ради
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
(протокол № 11 від 25 червня 2025 року)*

У 45 **Українська** термінологія в синхронії і діяхронії: теоретичний і прикладний виміри : конспект лекцій наукового семінару для здобувачів вищої освіти першого (бакалаврського) рівня за спеціальністю В11 «Філологія» [Електронний ресурс] / уклад. Т. О. Петрова. – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2025. – (PDF 121 с.)

Конспект лекцій складено відповідно до програми наукового семінару «Українська термінологія в синхронії і діяхронії: теоретичний і прикладний виміри». Видання містить два розділи, що формують десять тем, які охоплюють актуальні питання української термінології, зокрема щодо методологічного інструментарію термінологічних досліджень, особливостей розвитку теорії терміна, специфіки організування термінологічної справи в Україні, аналізу здобутків української і зарубіжних термінологічних шкіл, визначення структури термінів, аналізу джерел і шляхів формування термінології, опису специфіки системних відношень у термінології, висвітлення історії та особливостей кодифікування термінів у термінологічних словниках від середини ХІХ ст. до початку ХХІ ст., окреслення основних проблем і перспектив сучасної української термінології та термінографії тощо.

Призначено для здобувачів вищої освіти першого (бакалаврського) рівня за спеціальністю В11 Філологія.

УДК 811.161.2'373.46-112-114(075.8)

© Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна, 2025

© Петрова Т. О., уклад., 2025

ЗМІСТ

ВСТУП	4
Розділ 1. Науково-теоретичне підґрунтя дослідження термінології.....	6
Тема 1. Методологійний інструментарій термінологічних досліджень.....	6
Тема 2. Термін як об'єкт лінгвістичного аналізу.....	9
Тема 3. Термінологія як система	15
Тема 4. Еволюція теорії терміна в українській та закордонній науковій парадигмі	21
Тема 5. Структура термінів	38
Тема 6. Джерела й шляхи формування термінології	46
Тема 7. Системні відношення в термінології	65
Розділ 2. Прикладний вимір дослідження термінології	80
Тема 8. Термінологічний словник: визначення, ознаки, методологічні принципи укладання	80
Тема 9. Відображення і кодифікування української термінології в термінологічних словниках упродовж середини XIX ст. – початку XXI ст.	93
Тема 10. Проблеми й перспективи української термінології і термінографії	109

ВСТУП

Термінологія займає важливе місце в загальномовному словнику і є ядром мови науки. Питання термінології актуальні в сучасному українському мовознавстві.

Термінологія як розділ лексикології досліджує термінологічні системи мови, принципи їхньої організації, способи творення терміноодиниць, вимоги до них, розв'язує прикладні завдання систематизування й кодифікування термінологічних систем тощо. Поступ термінологічної науки передбачає забезпечення рівноваги між її теорією і практикою. Накопичений і використовуваний нацією впродовж її інтелектуального розвитку український термінофонд потребує постійного теоретичного опрацювання та осмислення.

Конспект лекцій складено відповідно до програми наукового семінару «Українська термінологія в синхронії і діяхронії: теоретичний і прикладний виміри» і призначено для здобувачів вищої освіти першого (бакалаврського) рівня за спеціальністю В11 Філологія. Мета видання – допомогти здобувачам набутти й закріпити знання теоретичних положень наукового семінару, сформувати навички самостійної наукової роботи шляхом студіювання окремих питань за рекомендованою літературою.

Мета викладання наукового семінару «Українська термінологія в синхронії і діяхронії: теоретичний і прикладний виміри» зумовлена змістом мети освітньої програми – підготування компетентного фахівця у галузі сучасної філології, здатного вирішувати поставлені завдання й конкурувати на професійному полі – і передбачає розширення та формування цілісного розуміння теоретичного підґрунтя дослідження української термінології, навчання писати й захищати курсові, кваліфікаційні роботи. Основні завдання: ознайомити здобувачів із методологічним інструментарієм термінологічних досліджень; розкрити особливості розвитку теорії терміна, головні концепції; висвітлити умови й специфіку організування термінологічної справи в Україні; схарактеризувати здобутки української та зарубіжних термінологічних шкіл; визначити структуру термінів, джерела й шляхи формування термінології;

проаналізувати специфіку системних відношень у термінології; ознайомити з напрацюваннями сучасного українського термінознавства, що практично зреалізовані в термінографічних працях; розкрити історію, особливості відображення кодифікації термінів у термінологічних словниках від середини ХІХ ст. до початку ХХІ ст.; окреслити основні теоретичні й практичні проблеми сучасної термінології, а також термінографії як прикладного її виміру, визначити їхні перспективи тощо.

РОЗДІЛ 1

Науково-теоретичне підґрунтя дослідження термінології

Тема 1. Методологійний інструментарій термінологічних досліджень

1.1. Метод. Методологія.

1.2. Загальнонаукові методи. Спеціальні лінгвістичні методи.

1.1. Метод. Методологія. Наукові засади студіювання української термінології різних галузей знань стають запорукою всебічного аналізу новітніх терміносистем. З урахуванням особливостей термінології, а також того, що вона є значущим складником мовної системи, для її дослідження можливо актуалізувати низку методів. «Метод (грецьк. *methodos, methodikos* – шлях дослідження, спосіб пізнання) – використовується у двох значеннях. Загалом М. – спосіб пізнання, підхід до вивчення явищ об’єктивного світу та суспільного життя; сукупність певних прийомів і методик, спрямованих на вирішення певної теоретичної або практичної проблеми» [Загнітко 2020: 417].

У загальнофілософському потрактуванні *методологія* є способом пізнання й осмислення об’єктивної дійсності та процесів формування і впорядкування внутрішнього рефлексивного досвіду людини [Селіванова 2011: 359]. Осмислення дослідником суті об’єкта науки, установлення ним загальної стратегії студіювання об’єкта та обрання світоглядної позиції визначає методологія. Через призму філософських учень здійснюють аналіз різноманітних світосприймальних і пізнавальних концепцій. У філософському енциклопедичному словнику поняття «методологія» інтерпретовано як «сукупність підходів, способів, методів, прийомів та процедур, що застосовуються в процесі наукового пізнання та практичної діяльності для досягнення наперед визначеної мети. Такою метою в науковому пізнанні є отримання об’єктивного істинного наукового знання або побудова наукової теорії та її логічне обґрунтування, досягнення певного ефекту в експерименті чи спостереженні тощо» [Філософський енциклопедичний словник 2002: 374].

У кожній науці з опертям на загальнофілософські методології виформовуються системи дослідницьких принципів та способів аналізу власного об'єкта, що окреслюють методології конкретних наукових галузей. **Методологія** – «стратегії та процедури, що застосовують науковці у своїх дослідженнях; сукупність методів» [Загнітко 2020: 417].

Методологійний інструментарій сучасних досліджень термінологій, за спостереженнями О. Тур і В. Шабуніної, надзвичайно потужний, характеризується досить плідним «сполученням» методології точних і гуманітарних наук, що сприяє більш глибокому та об'єктивному вивченню мовного матеріалу й розширює перспективи наукових пошуків [Тур, Шабуніна 2023: 46].

1.2. Загальнонаукові методи. Спеціальні лінгвістичні методи. Вибір дослідницьких методів [Селіванова 2011: 404–411] зумовлений специфікою об'єкта й предмета, поставленою метою, завданнями й традицією застосування, наприклад, комплексу загальнонаукових методів:

- *спостереження* – для систематичного й цілеспрямованого сприйняття досліджуваного матеріалу з метою осмислення його властивостей;
- *індукції і дедуції* – для переходу від загальних тверджень до висновків про конкретні явища й, навпаки, для узагальнення результатів;
- *аналізу й синтезу* – для ідентифікування та розрізнення типів описуваних одиниць та їхнього подання як системи;
- *гіпотези* – для формулювання і підтвердження припущень щодо ознак, закономірностей, способів існування досліджуваного об'єкта тощо;
- *класифікації (таксономізації)* – для диференціювання та систематизування термінів певної галузі знань;
- *моделювання* – з метою дослідницького абстрагування для побудови структури певної галузі знань, об'єктивування термінополя її метамови тощо;
- *описовий* – для класифікування та систематизування термінів певної галузі в сучасній українській мові, характеристики шляхів і джерел формування, особливостей розвитку термінології;

- **конструктивний** – для окреслення об'єкта й предмета дослідження у вигляді структурних моделей, відповідних рисунків і таблиць;

- **історіографічний** – для аналізу мовних фактів з урахуванням історико-культурної ситуації;

- **культурно-історичного аналізу** – для виявлення історичних, політичних, культурних чинників впливу на поступ українського термінознавства, а також визначення його культурно-історичної функції;

- **логіко-поняттєвого аналізу** – для відображення цілісної структури досліджуваної термінологічної підсистеми і встановлення системних зв'язків між термінологічними групами та між термінами окремих груп;

- прийом **кількісних підрахунків** – для визначення співвідношення термінів, різних за джерелами походження, кількісним виявом, способом творення, формулювання окремих узагальнень, що базуються на кількісних даних.

Система **спеціальних лінгвістичних методів** ґрунтується на інтегруванні наукових підходів, застосованих у дослідженні, – системного (структурного) та функційного (дискурсивного). Зокрема, **структурний метод** використовують для аналізу ієрархійної організації наукових знань певної науки як термінополя. У межах названого методу актуалізують **компонентний аналіз** для встановлення структури значення терміна та **опозиційний аналіз** – з'ясування доцільності й ефективності наслідування традицій і новаторської діяльності тощо. Метод **дефінітивного аналізу** використовують для дослідження плану змісту термінів та уточнення їхньої семантичної структури; **порівняльно-зіставний** – для висвітлення мовних явищ у синхронному та діахронному аспектах, для простеження взаємодії норми й варіантності, наявності / відсутності синонімічних, антонімічних та родо-видових відношень тощо; **польового аналізу** – вивчення структури термінополя метамови певної галузі знань тощо.

Крім того, вибір системи **методів** дослідження може бути зумовлений, наприклад, наявністю генетичного зв'язку з методами термінографії та принципом взаємодії з методологією лексикографії, зокрема це такі методи:

ідеографічний (описання терміно-семантичних груп спеціальних одиниць науки), *лексикографічного аналізу* (визначення та характеристика лексикографічних параметрів термінологічного словника) тощо.

Кожен із розглянутих методів має свою специфіку застосування, унаслідок якого досягають осмисленого наукового розуміння певних характеристик мовного явища, отримують змогу глибоко проаналізувати терміноматеріал та визначити перспективу наукових пошуків.

Література

Загнітко А. Сучасний лінгвістичний словник. Вінниця: ТВОРИ, 2020. 920 с.

Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. Полтава: Довкілля-К, 2011. 844 с.

Тур О. М., Шабуніна В. В. Методологічний інструментарій сучасних термінологічних досліджень. *Закарпатські філологічні студії*. Ужгород: Видавничий дім «Гельветика», 2023. Т. 2. Вип. 28. С. 42–47. URL http://zfs-journal.uzhnu.uz.ua/archive/28/part_2/7.pdf.

Філософський енциклопедичний словник / НАН України, Ін-т філософії імені Г. С. Сковороди; редкол.: В. І. Шинкарук (голова) та ін. Київ: Абрис, 2002. 742 с.

Контрольні запитання

1. Розкрийте зміст понять «метод», «методологія».
2. Схарактеризуйте загальнонаукові методи дослідження термінології.
3. Поясніть суть спеціальних лінгвістичних методів дослідження термінології.
4. Опишіть методи, які ви використовуєте в курсовій / кваліфікаційній роботі.

Тема 2. Термін як об'єкт лінгвістичного аналізу

2.1. Термін.

2.2. Функції терміна. Основне призначення терміна.

2.3. Диференційні ознаки терміна.

2.4. Вимоги до терміна.

2.1. Термін. Під впливом інформаційно-технологічних революцій, глобалізаційних процесів у суспільстві й довкіллі еволюціонують наукові знання, зокрема, і термінознавчі дослідження.

Термін – рефлекс і сила науки [Petrova 2020: 91]. «Термін відіграє значну роль у процесі вербалізації наукових і технічних здобутків людства» [Симоненко 2017: 35]. Термін забезпечує накопичення, функціонування і модернізування професійних знань.

Термін як мовна одиниця досліджений у найрізноманітніших аспектах у працях українських та зарубіжних науковців, проте єдиної загальноприйнятої назви спеціального поняття певної галузі науки, техніки, суспільного життя, мистецтва на сьогодні не існує. Учені використовують різні номінації, зокрема *термін, термінологічна лексема, термінологічна лексична одиниця, термінологічна назва, термінологічне найменування, термінологічна одиниця, терміноодиниця, науковий термін, науково-технічна назва, спеціальний термін, спеціальна лексема, спеціальне слово, спеціальне найменування*, серед яких найбільш вдалою і доцільною, на наш погляд, є номінація ***термін***.

На початку XXI ст. збільшується кількість наукових робіт і навчальної літератури з різних галузей знань, відповідно, виникає потреба аналізу стану й розвитку термінології. У цей період мовознавці досліджують сучасний український термін як особливий мовний знак серед лексем національної мови, звертають увагу на його семантику, особливості вияву парадигматичних відношень у термінології, генезис, будову й структуру, системні зв'язки, дублетність і варіантність, що потребують унормування, уніфікування й кодифікування.

Для сучасного термінознавства актуальним є цілісний різноаспектний аналіз окремих терміносистем. В українському мовознавстві найбільш ґрунтовно досліджено термінологічні системи автоматизації, біології, екології,

економіки, землеустрою та кадастру, інформатики, комп'ютерної техніки, медицини, правознавства, політології, сімейного права, хімії та ін. У полі зору науковців перебувають численні питання стосовно:

– джерел формування й шляхів поповнювання окремих терміносистем (О. Андріянова, Г. Бевзо, С. Булик-Верхола, О. Кринець, Т. Кравченко, Є. Купріянов, О. Кучеренко, Н. Литвиненко, Ф. Нікітіна, Т. Петрова, О. Романова, О. Стишов, Д. Шапран та ін.);

– складу й структури різногалузевої спеціальної лексики (Н. Біян, Л. Думанська, З. Куньч Л. Малевич, М. Разумейко, О. Чуєшкова та ін.);

– системної організації термінології (Н. Книщенко, Є. Ковкіна, О. Колган, І. Кочан, Т. Панько, І. Кочан, Г. Мацюк, Є. Купріянов, М. Процик, Р. Снігир, Т. Соколовська, Л. Халіновська, І. Черненко, О. Южакова, Я. Яремко та ін.);

– норми й варіантності в термінології (Н. Библюк і Р. Рожанківський, Л. Боярова, С. Дорошенко і М. Дорохов, І. Кочан, О. Литвин, І. Ментинська, Т. Петрова, О. Радченко, О. Романова, Л. Харчук та ін.);

– питань стандартизації (М. Гінзбург, Б. Ярмолюк, В. Дерев'янку, В. Іващенко, І. Казимирова, О. Камінська, О. Мартиняк, Б. Рицар і М. Микульчик, Л. Туровська, Я. Юзьків, Н. Яценко та ін.).

2.2. Функції терміна. Основне призначення терміна. У процесі розвитку наукових уявлень про термін дослідники акцентують його **функції**:

1) *номінативна* (позначення спеціального поняття певної спеціальної галузі людської діяльності);

2) *дефінітивна* (якщо термін не має визначення, він не може бути терміном);

3) *комунікативна* (передавання терміном «спеціального знання»);

4) *евристична* (відкриття нового знання, що визначається участю під час наукового пізнання чи відкриття істини);

5) *класифікаційна* (для деяких документів);

6) *правова* (для документів, що зафіксовані в нормативних документах).

Сьогодні на перший план виходить (б) *когнітивна функція*, що не прирівнюється до названих вище, оскільки презентує *термін* як результат процесу пізнання сутності предметів чи явищ об'єктивної дійсності і внутрішнього життя людини, як вербалізацію спеціального поняття.

Традиційне термінознавство використовує терміни як елементи терміносистеми, а сучасне термінознавство оперує термінами «як вербалізованими презентантами когнітивних категорій, тому процес вибору терміна фахівцем, надання пріоритету тій чи тій лексемі у спеціальній комунікації залежить від того, яку саме ознаку категорії мовець виділяє як основну в певній соціокомунікативній ситуації» [Temmerman 1997: 57].

Тож на сьогодні **основне призначення терміна** – сприяти ефективному спілкуванню в науковій сфері, до якої він належить.

Головною функцією терміна є когнітивна (пізнавальна): термін – засіб пізнання довколишнього наукового світу .

2.3. Диференційні ознаки терміна. Виокремлюють такі основні диференційні ознаки терміна:

- 1) системність;
- 2) наявність класифікаційної дефініції;
- 3) прагнення до моносемічності й конкретики в межах терміносистеми;
- 4) прагнення до прозорості внутрішньої форми;
- 5) стилістична нейтральність;
- 6) належність системі понять певної галузі;
- 7) відповідність нормам мови (запобігають появі професійних жаргонів);
- 8) точність і короткість;
- 9) дериваційна здатність;
- 10) інваріантність як відсутність варіантів і синонімів;
- 11) високу інформативність [Селіванова 2006: 61].

Наприклад, *дефініцію* можуть і повинні мати всі терміни, оскільки вона «подає мінімум відомостей, необхідних для розуміння, сприйняття й розмежування окремих понять, для встановлення їхньої ієрархії» [Михайлова 2002: 28].

Точність і короткість Л. Малевич рекомендує «визначати не за кількістю компонентів у його складі, а за здатністю певної вербальної конструкції виступати цілісним позначенням наукового поняття. Оптимальною може бути така довжина терміна, яка дає змогу достатньо точно передавати основні ознаки спеціального поняття» [Малевич 2009: 35]. Ці **відмінні** риси терміна реалізуються лише в межах певної терміносистеми.

2.4. Вимоги до терміна. У сучасній науковій літературі також виокремлюють **прагматичні вимоги** до терміна – *сучасність, інтернаціональність, милозвучність* [Романова 2011: 58].

У загальному плані дослідники висувають до терміна неоднакові вимоги, що варіюються в різних наукових напрямках та школах. Однак значна частина термінології, що реально існує, через бурхливий розвиток українських терміносистем цим вимогам не відповідає, але все ж таки продовжує обслуговувати різноманітні сфери знання. Тому основні характеристики терміна існують лише як провідна тенденція й ніколи не реалізуються повністю, оскільки терміну властиві синонімія, омонімія, антонімія та полісемія, а також експресивність.

Отже, **термін** – мовний знак, що має дефініцію, є засобом пізнання довкілля і головною пізнавальною одиницею фахової мови, підпорядковується і термінологічним (є знаком спеціальної мовної системи), і мовним законам, належить до певної термінологічної системи, де займає своє місце й може мати системні відношення, здатний утворювати словотвірні деривати, відповідає сучасним літературним нормам української мови [Петрова 2018: 16].

Література

Куньч З. Й. Варіантність термінів: детермінологізація чи детермінування. *Термінологічний вісник*: зб. наук. пр. Київ: Вид. дім Дмитра Бураго, 2023. Вип. 7. С. 53–62.

Малевич Л. Д. Багатокомпонентні термінологічні одиниці і проблема їх кодифікації. *Українська термінологія і сучасність*: зб. наук. пр. Київ: КНЕУ, 2009. Вип. VIII. С. 35–38.

Михайлова Т. В. Семантичні відношення в українській науково-технічній термінології: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2002. 218 с.

Петрова Т. О. Українська термінографічна критика: історія, теорія, практика: дис. ... д-ра філол. наук: 10.02.01 / Донецьк. нац. ун-т імені Василя Стуса, Одеський нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. Вінниця; Одеса, 2024, 535 с.

Петрова Т. О. Українська термінографічна критика: становлення, розвиток та перспектива (на матеріалі критичної оцінки словників): монографія / передне слово, наук. ред. проф. Т. А. Космеди. Харків: Майдан, 460 с.

Петрова Т. О. Фітомеліоративна термінологія сучасної української мови та її відображення в термінологічному словнику комбінованого типу. Харків: ТОВ «ТПГ», 2018. 227 с.

Романова О. О. Спеціальна лексика української мови як об'єкт лінгвістичного дослідження: термін і номен. *Термінологічний вісник*: зб. наук. пр. Київ: ІУМ НАНУ, 2011. Вип. 1. С. 55–62. http://nbuv.gov.ua/UJRN/terv_2011_1_8.

Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. Полтава: Довкілля-К, 2006. 716 с.

Симоненко Л. О. Термін як предмет лексикографії. *Мовознавство*: науково-теорет. журнал Ін-ту мовознавства ім. О. О. Потебні та Українського мовно-інформаційного фонду НАН України. Київ, 2017. № 1. С. 35–48.

Petrova T. Rozvytok teorii terminu v ukrainskii ta zarubizhnikh terminologichnikh shkolakh. *Slavica Wratislaviensia* / red. nauk. P. Jóźwikiewicz. Wrocław, 2020. CLXXII. T. 172. С. 91–101. DOI: <https://doi.org/10.19195/0137-1150.172.8>.

Temmerman R. Questioning the Univocity Ideal. The difference between socio-cognitive Terminology and Traditional terminology. *Hermes, Journal of Linguistics*. Aarhus, 1997. № 18. P. 51–90.

Контрольні запитання

1. Визначте трактування поняття «термін».
2. Схарактеризуйте функції терміна.

3. Розкрийте основне призначення терміна.
4. Назвіть диференційні ознаки терміна.
5. Визначте вимоги до терміна.

Тема 3. Термінологія як система

3.1. Системність терміна. Поняття «системність терміна» й «системність термінології». Розмежування значень понять «терміносистема» й «термінологія».

3.2. Поняття «терміно-семантична група». Термінологічне поле.

3.1. Системність терміна. Поняття «системність терміна» й «системність термінології». Розмежування значень понять «терміносистема» й «термінологія». *Термінологія* – це ядро мови науки. Нині термінології відводять одне з пріоритетних місць у системі наукових дисциплін.

На переконання О. Тур, ситуативних угруповань термінів, системно не пов'язаних, не має жодна галузь знань. Відповідно, науковиця констатує, що «будь-яка сукупність термінів піддається впорядкуванню й систематизації, а отже, набуває ознак термінологічної системи» [Тур 2018: 29].

Системність – внутрішня властивість будь-якої мови. Це зумовлено тим, що мова виконує свої функції як засіб пізнання, спілкування, накопичення та передавання інформації лише на основі впорядкованості її елементів. Системність загальної лексики виявляється в тематичних угрупованнях слів, у їхній структурній аналогії.

Питання системності терміна глибоко вивчають у мовознавстві, кваліфікуючи *системність* головною ознакою терміна.

Системність терміна як найважливіша його ознака може виявитися лише в терміносистемі. Системність (або тенденція до системності) властива кожній галузі, і відповідно, кожній галузевій термінології, що вибудовується як система.

Поняття «системність терміна» й «системність термінології» взаємопов'язані, оскільки системність термінів виявляється у будованні

системних зв'язків, на основі яких формується терміносистема. Явище системності термінології науковці розуміють по-різному.

За визначенням І. Кочан, на початку ХХІ ст. дослідники термінології все ще по-різному пояснюють поняття «терміносистема», зокрема: «уявне поле від ядра до периферії, де ядром є базова термінологія, а периферією – терміни інших термінологій, які вживаються у даній терміносистемі»; «рівнева організація»; «певна матриця з відповідними комірками, у якій кожен термін займає своє чітке місце»; «термінологічна система утворюється лише з таких елементів-термінів, які мають властивості лише зовнішньої систематичності, звідси, визначальним та єдиним критерієм об'єднання одиниць в одну систему термінів повинна стати ця зовнішня систематичність або зв'язок між термінами в плані вираження» [Кочан 2001: 68].

У сучасному мовознавстві простежується спроба виробити, уніфікувати розуміння понять «термінологія» й «терміносистема» (див. таблицю)

Таблиця

Розмежування значень понять «терміносистема» й «термінологія»

Дослідники	Дефініція поняття «терміносистема»	Дефініція поняття «термінологія»
Дудок Р. (2009)	«Терміносистема – це впорядкована (система) сукупність термінів, які забезпечують номінацію головних понять певної сфери знань та діяльності, пов'язаних між собою логіко-семантичними та іншими відношеннями» (с. 184).	«Термінологія (назва науки) – це природно сформована сукупність термінів конкретної галузі знань» (с. 184).
Книщенко Н. (2014)	« <i>термінологія</i> (у вузькому розумінні) – це терміни певної науки чи галузі знання, узяті безвідносно до критеріїв структурної й системної організації, визначених системністю й структурованістю наукових знань і уявлень про той фрагмент дійсності, що вивчається відповідною наукою чи галуззю знання»	« <i>терміносистема</i> – це впорядкована сукупність термінів, що набуває ознак системності в результаті поступового розвитку певної науки чи галузі знання та завдяки цілеспрямованій кодифікаційній, нормативній лінгвістичній обробці відповідної термінології, щоб найчіткіше відбивати її поняттєвий континуум та відповідати мовним закономірностям і системі»

Отже, поняття «термінологія» і «терміносистема» не є тотожними.

Термінологічна система (терміносистема) – це впорядкована сукупність термінів певної галузі, що пов'язані між собою логіко-поняттєвими зв'язками.

Термінологія – 1) у вузькому значенні загальний склад термінів однієї наукової галузі, 2) у широкому – загальний склад термінів усіх галузей знань і наук. Відповідно, найменування *термінологія* й *термінологічна лексика* є синонімами.

3.2. Поняття «терміно-семантична група». Термінологічне поле. Ступінь системності термінології спричинений ступенем реалізування системних ознак (*структурованості, системності, повноти*), що зумовлюють більш чи менш щільний зв'язок між терміноодинацями.

Структурними компонентами термінологічної системи є термінологічні одиниці, які об'єднані й організовані для відображення явищ та реалій певної галузі людської діяльності. Термінологічні одиниці номінують спеціальні поняття певної галузі, між якими існують системотвірні відношення та класифікаційні зв'язки, сукупність яких визначає будову системи. Системність термінології виявляється в наявності парадигматичних відношень і **терміно-семантичних груп**.

У структуруванні термінологічної системи важливу роль відіграють семантичні групи. У мовознавстві присвячено багато робіт дослідженню загальних аспектів лексико-семантичних груп, однак до сьогодні не існує єдиного пояснення термінів *лексико-семантична група* (ЛСГ) і *лексико-тематична група* (ЛТГ), що ускладнює виділення відмінностей між цими поняттями. Лінгвісти по-різному вивчають питання виокремлення ЛСГ, з'ясування їхньої відмінності від ЛТГ та інших об'єднань слів. У науковій літературі групи спеціальних слів, що об'єднані семантично й функціонально на основі зв'язку об'єктів, предметів, процесів та дій, які вони позначають, називають «тематичні групи» [Овсейчик 2006], «семантичні розряди» [Романова 2009] тощо.

Єдиного розуміння сутності понять, принципів і порядку виокремлення лексичних одиниць у ЛТГ та ЛСГ не вироблено: дослідники можуть у лексико-тематичній групі виділяти лексико-семантичні групи або в лексико-семантичній групі виокремлювати лексико-тематичні групи.

Пропонуємо використовувати поняття «**терміно-семантична група**», на позначення сукупності спеціальних одиниць, пов'язаних певними семантико-парадигматичними відношеннями й об'єднаних спільною семантичною ознакою.

Терміно-семантичні групи та мікрополя не є ізольованими одне від одного. Це відкриті мікросистеми, члени яких уступають у певні системні відношення між собою.

Системність будь-якої галузевої лексики відображає системність поняттєвого поля. Система понять значно чіткіша й стрункіша, ніж система термінів, оскільки часто терміни утворюються шляхом термінологізування слів загальнолітературної мови. І. Кочан підкреслила, що «системність українських термінів, як і всіх мовних знаків, проявляється як в плані вираження, так і в плані змісту. Для плану змісту характерна системність поняттєвого наповнення термінології. При її розгляді береться до уваги те, що кожне поняття має дві основні характеристики: обсяг і зміст» [Кочан 2001: 68]. Найістотнішою ознакою, за якою терміни відрізняються від загальноповживаних слів, є їхня належність до термінологічного поля.

Термінологічне поле – штучно окреслена зона існування терміна, усередині якої він має всі ознаки, властиві терміну.

Отже, для опису структури загальномовної лексики доцільно використовувати поняття «лексико-семантичні групи», а для *термінологічної системи* певної галузі – «*терміно-семантичні групи*», які належать до семантичного термінологічного мікрополя, що також формує термінологічне поле, або макрополе.

Література

Главацька Ю. Термінологічне поле vs терміносистема: принципи наповнення та структуризації термінологічного поля в мові. *Науковий вісник Херсон. держ. ун-ту. Сер.: Лінгвістика*. Херсон, 2014. Вип. 21. С. 15–18.

Дудок Р. Проблема значення та смислу терміна в гуманітарних науках: монографія. Львів: Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2009. 358 с.

Книшенко Н. Наукова рецепція понять «термінологія» і «термінологічна система» (на матеріалі термінології дорожньо-будівельної галузі). *Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка»*. Серія «Проблеми української термінології». 2014. № 791. С. 57–61. URL: <https://science.lpnu.ua/uk/terminologiya/vsi-vypusky/visnyk-no-791-2014/naukova-recepciya-ponyat-terminologiya-i>.

Кочан І. М. Ще раз про системність у термінології. *Українська термінологія та сучасність*: зб. наук. праць. Київ: КНЕУ, 2001. Вип. IV. С. 67–70.

Малевич Л. Д. Багатокомпонентні термінологічні одиниці і проблема їх кодифікації. *Українська термінологія і сучасність*: зб. наук. пр. Київ: КНЕУ, 2009. Вип. VIII. С. 35–38.

Михайлова Т. В. Семантичні відношення в українській науково-технічній термінології: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2002. 218 с.

Овсейчик С. В. Формування української екологічної термінології: автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 / Інститут філології Київ. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. Київ, 2006. 20 с.

Петрова Т. О. Українська термінографічна критика: історія, теорія, практика: дис. ... д-ра філол. наук: 10.02.01 / Донецьк. нац. ун-т імені Василя Стуса, Одеський нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. Вінниця; Одеса, 2024, 535 с.

Петрова Т. О. Фітомеліоративна термінологія сучасної української мови та її відображення в термінологічному словнику комбінованого типу. Харків: ТОВ «ТПГ», 2018. 227 с.

Романова О. Метонімія в українській швацькій термінології. *Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка»*. Серія «Проблеми української термінології». Львів, 2011. № 709. С. 47–50.

Романова О. О. Українська термінологія швацької промисловості : автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2009. 18 с.

Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. Полтава: Довкілля-К, 2006. 716 с.

Симоненко Л. О. Термін як предмет лексикографії. *Мовознавство*. Київ, 2017. № 1. С. 35–48.

Petrova T. Розвиток теорії терміна в українській та зарубіжних термінологічних школах. *Slavica Wratislaviensia* / red. nauk. P. Jóźwikiewicz. Wrocław, 2020. CLXXII. T. 172. С. 91–101. DOI: <https://doi.org/10.19195/0137-1150.172.8>.

Temmerman R. Questioning the Univocity Ideal. The difference between socio-cognitive Terminology and Traditional terminology. *Hermes, Journal of Linguistics*. Aarhus, 1997. № 18. P. 51–90.

Temmerman R. Towards New Ways of Terminology Description. The Sociocognitive Approach. Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins, 2000. 258 p.

Контрольні запитання

1. Визначте поняття «термінології» як системи.
2. Схарактеризуйте системність терміна як найважливішу його ознаку.
3. У чому полягає системність термінології?
4. Розкрийте суть розмежування значень понять «терміносистема» й «термінологія».
5. Окресліть зміст поняття «терміно-семантична група».
6. Визначте суть поняття «термінологічне поле».

Тема 4. Еволюція теорії терміна в українській та закордонній науковій парадигмі

4.1. Започаткування української школи термінознавства.

4.2. Організування термінологічної справи в Україні. Систематична термінологічна робота Наукового товариства імені Т. Шевченка.

4.3. Особливості розвитку теорії терміна впродовж початку ХХ ст. – початку ХХІ ст.

4.4. Українські термінологічні дослідницькі осередки, їх лідери.

4.1. Започаткування української школи термінознавства. Теорія терміна пов'язана з глибоким розумінням основи наукового явища, способами відображення знань про науковий світ, принципами систематизування наукових уявлень. Історія формування *української школи термінознавства* започатковується **впродовж ІХ~ХІ ст. – першої половини ХІХ ст.** [Іващенко 2018: 31–32].

Саме у **ХVІІІ ст.** вперше, на думку деяких мовознавців [див. про це: Панько, Кочан, Мацюк 1994: 9], обґрунтовано *теоретичні основи національного термінознавства* в логіко-філософській концепції терміна **Г. Кониського** (1717–1795, видатний український просвітитель, учений, філософ, мислитель, письменник, проповідник, викладач та ректор КМА, архієпископ), актуалізованій під час його викладання латинськомовного курсу «Загальна філософія» протягом 1749–1751 рр. в Києво-Могилянській академії [Кониський 1990].

4.2. Організування термінологічної справи в Україні. Систематична термінологічна робота Наукового товариства імені Т. Шевченка. Організування термінологічної справи в Україні розпочинається в **60-х рр. ХІХ ст.**, інтенсифікується діяльність деяких дослідників, шкіл, товариств [див. про це: Холодний 1928: 9; Іващенко 2018: 34]. Поступ української термінологічної науки пов'язують із діяльністю І. Верхратського, А. Вовка, Я. Головацького, І. Горбачевського, П. Горецького, Г. Кониського, А. Кримського, О. Курило, В. Левицького, Я. Лепченка, І. Огієнка, Є. Озаркевича, С. Паночіні, Л. Полюги,

С. Рудницького, Т. Секунди, П. Тутковського, Гр. Холодного, І. Шелудька, О. Янати та ін.

У **90-і рр. XIX ст.** в Галичині розгортає систематичну термінологічну роботу **Наукове товариство імені Т. Шевченка (НТШ)** [Петрова 2019: 77–80]. Ідея створення НТШ у Львові зародилася серед інтелігенції Наддніпрянської України О. Кониського, Д. Пильчикова, В. Антоновича, Є. Милорадович як реакція на репресії російського самодержавства [Симоненко 2017: 321]. Як стверджує Р. Кучер, НТШ – це «унікальний збірний феномен української духовності, вагомий чинник становлення української нації в її тривалому історичному поході до здобуття рівноправного місця серед цивілізованих народів Європи та всього світу» [Кучер 1994: 3].

Головна його **мета** – розвиток науки українською мовою і формування національної наукової термінології. Дотримуючись цієї мети, товариство розбудовує українську науку на питомому мовному ґрунті через термінотворення, зокрема його окремі секції розпрацьовують біологічну, географічну, медичну, фізичну, хімічну наукові термінології та кодифікують їх у словниках або в систематизованих матеріалах до своїх збірників. «Ентешівці» кваліфікують *термін* як змінну категорію, що генетично пов'язана з відповідною наукою, її поступом [див. про це: Кочан 2009: 32].

На межі XIX–XX ст. надається перевага механістичному способу розуміння суті терміна, що домінує в природничих галузях знань. Підтримується прозорість внутрішньої форми терміна, тобто виокреслюється практико-орієнтований підхід до творення термінів і галузевих термінологій [див. про це: Іващенко 2018: 36, 65].

У розглядувані роки виняткову роль у розвої національної термінології виконує *І. Верхратський*, якого вважають основоположником української термінологічної справи: «Його праці особливо цінні тим, що вони підводять нас до самого джерела живої народньої творчості. <...> намітили основну дорогу, що треба було йти надалі» [Холодний 1928: 9]. І. Верхратський зробив перші спроби систематизації наявної та створення нової термінології у 6-ти випусках

«Початків до уложення номенклатури і термінології природописної, народної, зібраної межі людом». Дбаючи про розвій української наукової термінології, він виступав за її народну основу, зокрема у своїй праці «В справі народного язика» стверджував: «У творах наукових повинен бути язик дуже старанний, чим глибше має термінологія корінь у живучій бесіді люда, тим вона сильніша і має корисніші условія жизни і трівання. Язык недбалий і не доволі определений у науковій статті обнижує її наукову стійність... Взагалі слово... в науці має виростати з основи народної» [Верхратський 1902: 83]. Крім того, І. Верхратський написав інші філологічні праці: «Наша правопись», «Говір батюків», «Про говір долівський» та ін. Він автор перших українськомовних підручників із ботаніки («Ботаніка на низші кляси середніх шкіл» /Львів, 1905/, «Ботаніка на висші кляси шкіл середніх» /Львів, 1896/), зоології, «Стоматольогії», у якій вміщено розділ «Дещо з гігієни».

Перших українських термінографів *І. Верхратського, І. Гавришкевича, О. Роговича* та інших називають **фундаторами** української термінології [Д'яков, Кияк, Куделько 2000: 173].

І. Верхратський та В. Левицький у «Вступному слові» до першого тому «Збірника НТШ» (1897) визначили програму діяльності НТШ: «Наш язик лише тогді зможе добути собі одвітного і гідного становища, коли розвинеться о стілько, щоби міг стати поруч з образованими язиками других народів Европейських <...>. Мусить проте наш язик виробити собі одвітну термінольогію в ріжних вітах людського знання, мусить одвітно використати все богацтво рідної словні» [Верхратський, Левицький 1897: 1].

Члени НТШ (І. Верхратський, І. Горбачевський, В. Левицький, С. Рудницький, Р. Цегельський та ін.) наполегливо розвивали теорію терміна, піднімали статус української мови, уживаючи її в наукових працях.

Основне завдання НТШ – виведення української наукової мови на європейський рівень. Це зумовлювало формування тогочасної тенденції щодо добирання відповідних українських термінів до аналогів із західноєвропейських мов. Детальне вивчення термінотворної практики західноєвропейських народів,

передусім німецького, дало змогу членам НТШ усвідомити провідні тенденції термінотворення **наприкінці XIX ст.** Зокрема, В. Левицький (голова, дійсний член НТШ, математик, професор), упорядковуючи словник, урахував і український, і загальноєвропейський досвід [Левицький 1898]. Найважливішим постулатом вироблення наукової термінології в європейській науці того часу вважалося спирання на національні словотвірні зразки й використання поширених у міжнародній термінології грецьких та латинських термінів і терміноелементів [Petrova 2020: 92].

4.3. Особливості розвитку теорії терміна впродовж початку XX ст. – початку XXI ст. Узгодженню термінологічної діяльності в Україні сприяло інтегрування термінологічних гуртків, товариств, секцій різних термінологічних комісій, а передусім заснування **1921** р. Інституту української наукової мови. Перед дослідниками Інституту постало **завдання** примножувати напрацювання названих організацій і розвивати терміносистеми, спираючись на національні ресурси.

У перших теоретичних публікаціях В. Василенка, Ф. Гартнера і С. Смаль-Стоцького, Я. Лепченка, М. Любинського, І. Огієнка, Т. Секунди, Є. Тимченка, Гр. Холодного, О. Янати сформульовано основоположні принципи розвитку української школи термінознавства, а саме: **створення терміноодиниць з актуалізуванням автохтонних джерел, унормування термінології, розроблення підходів до її лексикографічного відображення в галузевому словнику** тощо [Лепченко 1928; Паночіні 1928; Секунда 1930; Холодний 1928; Яната 1928]. Наприклад, науковці Є. Тимченко, М. Любинський у своїх працях («Лінгвістичні замітки» [Тимченко 1918]; «Уваги до елементарної граматичної термінології Державної Комісії для впорядкування українського правопису» [Любинський 1928]) порушують питання щодо нагальної потреби внормування української термінології (граматичної) з опертям на схвалені правила українського правопису.

Зокрема, аналізуючи проєкт граматичної термінології Державної Комісії, М. Любинський наголошує на тому, що комісія під час упорядкування

спеціальної лексики, ураховуючи відповідні фахові джерела, «десятилітній досвід української школи», повинна «виходити з якихось принципів» [Любинський 1928: 30], і радить обрати принципи одностайного вживання українських термінів, подібні до тих, що затвердила Філологічна Секція ІУНМ, а саме: (1) використовувати латинські терміни без перекладу тільки тоді, коли немає національних відповідників, (2) точно перекладати термін відповідно до змісту поняття, (3) дбати про логічну погодженість термінів, (4) у спірних ситуаціях зважати на традицію вживання терміна [там само: 34].

Т. Секунда в статті «Принципи складання української технічної термінології» [Секунда 1930: 12] визначає загальні положення щодо розвою української термінології, вимоги до неї, рекомендації щодо запозичення наукової назви з мови-джерела, міжнародних одиниць тощо. Наукова парадигма поглядів українських учених щодо поступу теорії терміна описуваного періоду ґрунтується на прескриптивних принципах (орієнтовані на створення приписів та рекомендацій щодо вживання термінів).

Водночас термінологи зосереджують увагу на розробленні засад творення термінів і на розбудові національної термінології. У **20–30-х рр. ХХ ст.**, зокрема, функціювали дві українські школи:

(1) *харківська* (помірковані пуристи, синтетичний напрям – долучення чужомовних одиниць);

(2) *київська* (крайні пуристи, етнографічний напрям – формування літературної мови на народній основі) [Шевельов 1987: 167–168].

В українському термінознавстві в **другій половині ХІХ ст.** (П. Єфименко, М. Левченко) та **20–40-х рр. ХХ ст.** (В. Левицький, І. Огієнко, О. Фінкель, Г. Холодний) вислідковуються, за спостереженнями В. Іващенко і Н. Яценко, «перші кроки в розпрацюванні ще теоретично не усвідомлюваних ідей функціоналізму», що пов'язано з розв'язанням питання перекладу російських термінів на українську мову та відповідно спричиненими дискусіями [Іващенко, Яценко 2013: 6]. Названі вчені зауважують, що вперше розвиток ідей функціоналізму в дослідженні галузевих термінологій у слов'янському

мовному просторі засвідчено в другій половині XIX ст. в наукових розвідках учасників (М. Горди) Празького лінгвістичного гуртка; у теоретичних студіях (А. Єдлічка, Б. Гавранек) цього напрямку **30–40-х рр. XX ст.** термін інтерпретують як кодифіковану одиницю в спеціальній функції [там само: 6].

У **30-і рр. XX ст.** зарубіжні термінознавці також починають досліджувати термін як особливу одиницю. Авторитетним стає центр світової термінологічної діяльності в Австрії (у довоєнній Німеччині). Засновник австрійської школи *О. Вюстер* публікує докторську дисертацію «*Internationale Sprachnormung in der Technik, besonders in der Elektrotechnik*» («Міжнародне нормування мови в техніці, зокрема в електротехніці») [Wüster 1931], у якій закладає підвалини науки про термін. Науковець-інженер порушує проблему нормативності (над якою теж уже працюють українські вчені /див. про це вище/) й відповідності терміна потребам галузі, зокрема електротехнічної. Крім того, О. Вюстер обстоює думку щодо створення в різних державах спеціальних інституцій, що вивчали б питання термінологічної стандартизації, започатковує термінологічне планування [див. про це: Д'яков, Кияк, Куделько 2000: 152]. Пізніше цей учений очолює міжнародну термінологічну організацію «ІНФОТЕРМ».

Надалі в різних країнах світу створюються **міжнародні національні термінологічні школи, осередки й гуртки**, зокрема:

- термінологічна школа Великобританії (Д. Драскау, Х. Сайгер, Ф. Томас та ін.);
- австрійсько-німецька термінологічна школа (Р. Глезер, І. Дальберг, К. Шміц);
- Празький лінгвістичний гурток (Я. Горецькі, Р. Коцоурек та ін.);
- термінологічна школа Польщі (С. Гайда, В. Змарзер, Дж. Лукшин, З. Стоберські, П. Южвікевич та ін.) [див. про це: Нікуліна 2013: 67] тощо.

В українському термінознавстві розвою вчень про термін на цьому етапі перешкоджали екстралінгвальні чинники: мовна політика, деукраїнізація, ліквідування ІУНМ, переслідування і репресії українських термінологів та термінографів.

Радянський період розвитку термінологічної думки презентують національні школи союзних республік СРСР [Petrova 2020: 93]. Для української термінологічної школи в цей час значущі напрацювання таких її представників: І. Квітко, Т. Кияка, І. Кочан, А. Крижанівської, Г. Мацюк, Т. Панько, В. Пілецького, Л. Симоненко, Е. Скороходька, Ф. Циткіної та ін. Зокрема, упродовж **70–80-х рр. ХХ ст.** в Україні розгортається теоретична термінологічна робота, хоча все ще під помітним впливом ідей зарубіжних термінологів. З'являються роботи І. Квітко, Т. Кияка, А. Крижанівської, Л. Симоненко, Т. Панько та ін. Увага дослідників сфокусована на лінгвістичному описі природи терміна й особливостей розбудови термінології через призму функціоналізму (вивчення функціонування термінів у різних текстах, їх комунікативне спрямування, стилістичне розрізнення). Тож *термін* тлумачать як «невід'ємний елемент мови науки, адекватний чітко визначеному поняттю. <...> асоціюється саме з <...> сферою мовної комунікації, у якій він максимально збігається зі статусом репрезентанта наукового поняття» [Панько 1979: 13].

Ураховуючи вектори й специфіку тогочасної дослідницької роботи українських лінгвістів, В. Іващенко і Н. Яценко констатують «появу структурно-функціонального крос-парадигмального та функціонально-стильового аспектуального напрямів наукових пошуків» [Іващенко, Яценко 2013: 6]. Остаточне становлення українського теоретичного термінознавства як сформованої науки з предметом та методологією припадає, як відомо, на **кінець 70-х – початок 80-х рр. ХХ ст.** Однак в останні роки функціонування СРСР поступ української теоретичної думки сповільнюється.

Представники Празької термінологічної школи на теренах Чехії і Словаччини (Я. Горецькі, П. Ондрус, Ю. Фурдик, Б. Поштолкова, М. Рудни та ін.) у цей час також зосереджуються на загальних питаннях теорії терміна, зокрема, на проблематиці фахової термінології як частини словникового складу мови, аналізують новітні тенденції термінотворення, вивчають склад спеціальної лексики, структуру терміна з огляду на особливості різних способів термінотворення, визначають вимоги до терміна, розробляють питання

координації, стабілізації і нормалізації термінів, а також організації термінологічної роботи [Казиминова, Туровська 2013: 29]. Учасники названої школи інтерпретують термін як одиницю професійної мови та частину професійного функційного стилю національної літературної мови [Felber 1984: 35]. Загалом упродовж 70–80-х рр. ХХ ст. теоретичні положення функційного термінознавства розробляють у Польщі; антропоцентричного й лінгводидактичного спрямування – у Македонії, Сербії, Словенії, Україні, Хорватії; комунікативні аспекти функційного вивчення галузевих термінологій досліджують у Словенії [див. про це: Іващенко, Яценко 2013: 9].

У незалежній Україні (на початку 90-х рр. ХХ ст.) національне термінознавство відокремлюється і починає працювати в націєцентричному руслі. Деякі українські мовознавці продовжують дотримуватися традиційного підходу й пояснюють *термін* як «номінативні одиниці – слова або словосполучення, використувані для точного, максимально однозначного визначення понять, які утворюють специфіку різних галузей науки й техніки» [Загнітко 2020: 806], а також перераховують головні вимоги до нього – системність, наявність класифікаційної дефініції, стилістична нейтральність, дериваційна здатність, відповідність нормам мови, інваріантність, висока інформативність, прагнення до моносемічності, конкретизації в межах терміносистеми, прозорості внутрішньої форми [Селіванова 2006: 617].

Водночас, підкреслюючи логіко-лінгвістичну функцію терміна, а також його здатність відтворювати наукове поняття, деякі представники термінологічної школи у Франції, зокрема Д. Буриго та А. Кондаміне, інтерпретують термін як складник термінологічної системи, а відповідно, поняттєвої системи галузі [Bourigault, Condamines 1993: 15]. Представник австрійсько-німецької термінологічної школи Х. Фельбер, актуалізуючи логіко-лінгвістичний підхід, пояснює термін як «умовний символ (слово, група слів), що виражає певне поняття в конкретній галузі знання» [Felber 2002: 54]. Наукові погляди зазначених учених щодо розуміння суті терміна формуються з опертям на осмислення його належності до певної поняттєвої системи.

У зарубіжному, зокрема канадському, французькому, бельгійському, термінознавстві виникають **соціотермінознавство** (socioterminology) [Boulanger 1991; Gaudin 1991], **соціокогнітивне термінознавство** (sociocognitive terminology) [Temmerman 1997]. У кінці ХХ ст. бельгійська дослідниця Р. Теммерман започатковує **соціокогнітивний напрям** вивчення терміна, що є альтернативним основним принципам логічного позитивізму, структуралізму, термінологічній школі О. Вюстера, Празькій, Радянській, Канадській термінологічним школам, які презентують так зване «традиційне термінознавство» (термін Р. Теммерман) [ibid: 53]. Зазначена дослідниця аргументовано викладає свої міркування: «Стандартизація – це боротьба за всесвітню спільність» [ibid: 54]; «важливо, що основною мотивацією для кожної школи термінознавства, здається, є мовне планування. Для Празької, Радянської і Віденської шкіл характерне тяжіння до стандартизації» [ibid: 53]; «Нова соціокогнітивна теорія термінознавства вимагає, щоб термінологія не була однозначно зорієнтована на стандартизацію і ставить під сумнів необхідність об'єктивізму як теоретичної основи термінознавства» [ibid: 54]. Отже, Р. Теммерман розрізняє дві теорії: (1) теорію «традиційного термінознавства», відповідно до якої основною операційною одиницею термінознавства є поняття, що існує об'єктивно; терміни називають поняття, що вибудовуються в логічно та онтологічно структуровану систему; дефініція поняття відображає його позицію в логічній та онтологічній системі, наприклад, суттєві його сторони визначаються за родо-видовими ознаками, зв'язками із суміжними поняттями; (2) теорію «соціокогнітивного термінознавства», відповідно до якої основна одиниця термінознавства – одиниця розуміння спеціального знання; терміни – це двигуни процесу розуміння, осягнення світу, оскільки вони поєднують нові етапи розуміння з попередніми етапами; одиниці розуміння функціують в ідеалізованих когнітивних моделях – пропозиційних та метафоричних (порівн.: «Метафора є частиною розуміння термінів у дискурсі» [ibid: 83]); терміни можуть змінювати своє значення в діахронії, характеризуватися багатозначністю, омонімією, синонімією, метафоричним перенесенням [ibid: 53–54]. Вивчивши положення теорії терміна Р. Теммерман, Т. Стасюк зауважує, що

«новий напрям викликав до життя цілу низку понять і поглядів, які зумовили утворення ланцюжків змін у всій теорії західного термінознавства» [Стасюк 2013: 110]. Зауважмо, нині в науковій термінології метафору досліджують переважно в когнітивному аспекті (див., наприклад, [Петрова 2021а: 38; Петрова 2021б: 173–181]).

На початку XXI ст. представниця іспанської школи М. Кабре Кастельві розробляє комунікативну теорію термінознавства (the communicative theory of terminology) [Cabré Castellví 2003]. На переконання вченої, термінознавство повинно виробити єдину методологічну структуру для дослідження терміносистем різних галузей знань. Науковиця вважає, що одиниці мови для спеціальних цілей (тобто терміни) є багатовимірними, у них, як і в загальноживаних словах, закладені і когнітивний, і лінгвістичний, і соціокомунікативний компоненти, специфіку ж зумовлюють когнітивні, синтаксичні та прагматичні особливості, що визначають їх належність до певної галузі знань. М. Кабре Кастельві розглядає терміни як *set of conditions* (набір умов). Щоб їх розуміти й аналізувати, вона розробляє «теорію дверей» і пропонує уявити концепт багатогранником – просторовою фігурою. У спрощеному вигляді концепт має три виміри – когнітивний, лінгвістичний і комунікативний. Кожен із цих вимірів – двері, під час вибору одного не можна не враховувати інших [ibid].

Одним з останніх напрямів термінознавства, що розробляється в сучасному мовознавстві, як видається, є **фреймове термінознавство**, що його досліджує іспанська вчена Б. Фабер. За її визначенням, фреймове термінознавство – це ще один пізній когнітивний підхід термінознавства, що спирається на низку положень комунікативної теорії термінознавства, соціокогнітивного термінознавства. Наприклад, у межах цього напрямку відстежують відмінність між терміном і словом, із метою вивчення поведінки спеціалізованих одиниць у текстах. «Оскільки загальна функція спеціалізованих мовних текстів – передавання знань, то такі тексти, як правило, відповідають шаблонам для полегшення розуміння» [Faber 2009: 120].

Українське термінознавство початку ХХІ ст. хоча й розвивається у фокусі усталених суджень щодо терміна та наукових напрямів і аспектів його вивчення (зокрема, загальному, галузевому, типологічному, порівняльному, семасіологічному, ономасіологічному, історичному, функційному), однак, як наголошує В. Іващенко, «формується новий підрозділ – когнітивне (когнітивно-дискурсивне) термінознавство, або <...> когнітивно-комунікативне, чи гносеологічне, термінознавство, що <...> продовжує усталені традиції в царині теорії терміна, <...> набуває рис, притаманних сучасному етапові наукового пізнання, – міждисциплінарність (експансіонізм), відкритість, асистемність, поліпарадигмальність, антропоцентризм, синергетизм» [Іващенко 2013: 48].

Сучасне термінознавство розвивається, спираючись на багатолітні напрацювання, історію традиційного напрямку та новітні, нетрадиційні погляди. Аналізуючи напрями сучасного українського термінознавства, І. Кочан, наприклад, виділяє організаційний, науково-навчальний та лексикографічний напрями [Кочан 2017: 94].

Розглядаючи періодизації історії формування і розвитку термінології, В. Іващенко зауважує, що розроблення окремих періодизацій ґрунтується на тенденціях, пов'язаних із розмежуванням таких понять: 1) «термін» і «номен»; 2) «термінологія (сукупність термінів)» і «термінологія (упорядкована сукупність термінів) / терміносистема»; 3) «лексема / загальновживане слово» й «термін», «лексика», «термінолексика» й «термінологія» [Іващенко 2015: 156].

Нині дослідники також стверджують, що «термін не стільки є засобом пізнання, скільки, згідно з філософсько-гносеологічним підходом, фіксує результати пізнавальної діяльності людини» [Вакуленко 2023: 47].

Загалом **упродовж кінця ХХ – початку ХХІ ст.** в українському термінознавстві парадигма наукових учень щодо розроблення теорії терміна формується з актуалізуванням системно-структурного, функційного, когнітивно-дискурсивного підходів [Іващенко 2018: 66; Казимириова, Туровська, Яценко: 2023]. Однак найважливішою проблемою сучасного термінознавства

в Україні є збереження національних ознак в умовах динамічних процесів усеохопного інтегрування.

4.4. Українські термінологічні дослідницькі осередки, їх лідери. На початку XXI ст. активно фіксуються, розбудовуються **українські термінологічні дослідницькі осередки**, що найбільш ефективно працюють у *Києві* (Б. Ажнюк, В. Іващенко, І. Казимилова, Н. Клименко, Л. Симоненко, Н. Яценко та ін.), *Львові* (І. Кочан, З. Куньч, Л. Полюга, І. Процик, О. Сербенська та ін.), *Одесі* (А. Варинська, О. Нарушевич-Васильєва, Л. Філюк, О. Южакова та ін.), *Харкові* (Л. Боярова, А. Нелюба, О. Кримець, Є. Купріянов, Р. Міняйло, Н. Нікуліна, Т. Петрова, С. Руденко, О. Чуєшкова та ін.) тощо. Наприклад, О. Войтович окреслив основні напрями діяльності ключових постатей харківського термінологічного наукового осередку, визначив особливості його поступу, схарактеризував проблематику базових праць, урахувавши й термінографічні джерела [Войтович 2024].

Водночас виокремлюються **лідери наукових шкіл**. Зокрема, *професором Л. Симоненко* сформовано наукову школу термінологів: М. Гонтар, І. Козелко, С. Локайчук, Н. Місник, Л. Мурашко (Туровська), М. Сташко (Комова), О. Чорна, І. Ярошевич, Н. Яценко та ін. [Загнітко 2017: 142–143]. *Професор І. Кочан*, продовжуючи розпочате професорами І. Ковалика й Т. Панько, підготувала когорту учнів-послідовників, як-от: С. Булик-Верхола, Г. Городиловська, Н. Гимер, Г. Крохмальна, П. Луньо, Р. Микульчик, Ю. Теглівець, О. Туркевич, І. Фецько, Л. Харчук, Н. Цісар та ін. [Космеда, Біловус 2019: 7–21]. Студіюючи актуальні питання, пов'язані з розглядом теорії терміна, українські вчені досліджують передусім усталені погляди й національну наукову спадщину, осмислюють зміст новітніх наукових суджень та їхнє практичне використання.

Отже, (1) закордонне термінознавство початку XXI століття характеризується багатовекторними підходами до розуміння його основних теоретичних принципів. Зокрема, його пошукова парадигма презентована кількома напрямками: традиційними (системним і функційним) та новітніми –

когнітивним, соціокогнітивним, комунікативним, фреймовим. (2) Термінознавство як наука має тривалу історію, але зміст терміна як базової поняттєвої одиниці безперервно доповнюється, уточнюється, переосмислюється. Структурно-семантичний аналіз потрактувань поняття «термін» у діахронії засвідчує, що жодна із запропонованих представниками термінологічних шкіл дефініцій не є загальноприйнятною та універсальною, тобто дотепер не існує єдиного визначення головного поняття термінознавства, утім відстежуємо загальну думку, що лежить в основі його тлумачень. Зокрема, ключовим в інтерпретуванні терміна є зумовленість його належністю до поняттєвої системи та позначення певного поняття.

(3) Сучасне термінознавство вдосконалює напрацьовані традиції, натомість переважно оновлюється під впливом сучасних ідей. За спостереженнями Х. Піхта, основні термінознавчі концепції провідних шкіл світу (Віденської, Радянської, Празької, Канадської, Німецької та Скандинавської) збігаються щодо розуміння основних понять теорії терміна. Усі концепції відрізняються тим, що вони презентовані різними мовами й застосовані до різних галузей науки [Picht 2006: 167]. На сьогодні найбільш активними й прогресивними є бельгійська, іспанська, французька термінологічні школи. (4) Ідеї представників зарубіжних термінологічних шкіл є піонерними та панівними в Україні. Формування теорії в українському термінознавстві зумовлене екстралінгвальними чинниками, запитами національного життя і науки, досягненнями світової думки. Сучасний стан розвитку української теорії терміна характеризується посиленням уваги до когнітивних аспектів вивчення термінології, підвищенням прагматичного значення термінологічних знань.

Література

Вакуленко М. О. Сучасна українська термінологія: методологія, кодифікація, лексикографічна практика: дис. ... д-ра філол. наук: 10.02.01 / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2023. 445 с.

Верхратський І. У справі народного язика. Львів, 1902. 30 с.

Верхратський І., Левицький В. Вступне слово: від редакції. *Збірник НТШ*. Львів, 1897. Т. 1. С. 1–14.

Войтович О. О. Харківський термінологічний осередок: діяльність ключових постатей. *Лінгвістичні дослідження: зб. наук. праць ХНПУ ім. Г. С. Сковороди*. Харків, 2024. Вип. 61. С. 53–65. DOI: <https://doi.org/10.34142/23127546.2024.61.05>.

Д'яков А. С., Кияк Т. Р., Куделько З. Б. Основи термінотворення: семантичні та соціолінгвістичні аспекти: монографія. Київ: КМ Academia, 2000. 216 с.

Загнітко А. Знавець сучасної української термінології. *Граматичні студії: зб. наук. праць / Дон. нац. ун-т ім. Василя Стуса; наук. ред. А. П. Загнітко*. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2017. Вип. 3. С. 140–143.

Загнітко А. Сучасний лінгвістичний словник. Вінниця: ТВОРИ, 2020. 920 с.

Іващенко В. Л. Сучасне українське теоретичне термінознавство: віхи становлення. *Слов'янське термінознавство кінця ХХ – початку ХХІ століть: кол. монографія членів Термінологічної комісії при Міжнар. комітеті славистів*. Київ: Жнець, 2018. С. 31–74.

Іващенко В. Л., Яценко Н. О. Галузеве слов'янське термінознавство функціональної дослідницької парадигми кінця ХХ – початку ХХІ століть. *Термінологічний вісник*. Київ, 2013. Вип. ІХ. С. 5–25.

Іващенко В. Л. Когнітивне термінознавство: перспективи розвитку. *Термінологічний вісник*. Київ, 2013. Вип. 1. С. 47–54.

Іващенко В. Л. Періодизації історичного розвитку галузевих термінологій в українському термінознавстві. *Наук. праці Кам'янець-Подільського нац. ун-ту імені Івана Огієнка. Філологічні науки*. Кам'янець-Подільський, 2015. Вип. 38. С. 150–159.

Казимиrowa І. А., Туровська Л. В. Тенденції чеської (празької) термінологічної школи на теренах Чехії та Словаччини. *Термінологічний вісник*. Київ, 2013. Вип. ІХ. С. 26–41.

Казими́рова І. А., Туровська Л. В., Яценко Н. О. Українське теоретичне термінознавство на тлі слов'янського досвіду: колективна монографія / Відп. ред. І. А. Казими́рова. Київ: Інститут української мови НАН України, 2023. 317 с. (Серія «Студії з українського мовознавства»).

Кониський Г. Те, що стосується першої операції розуму. Кониський Г. Філософські твори: у 2 т. / ред. кол.: М. М. Верников та ін. Т. 1. Київ: Наук. думка, 1990. С. 64–77.

Космеда Т., Біловус Г. Термінологічна наукова школа професора Ірини Миколаївни Кочан (присвячується 70-літтю вченої). *У вимірах слова*: зб. наук. праць на пошану професора І. Кочан. Львів; Дрогобич: Півсвіт, 2019. С. 7–21.

Кочан І. Українські терміни в парадигмі сучасних наукових учень. *Українська термінологія і сучасність*. Київ, 2009. Вип. VIII. С. 30–34.

Кочан І. М. Українське термінознавство сьогодні. *Філологічні студії*. Київ, 2017. Вип. 9. С. 93–101.

Кучер Р. В. Наукове товариство імені Т. Шевченка. Київ: Наукова думка, 1992. 110 с.

Левицький В. Материяли до фізичної термінольоґії. Ч.3 Магнетизм, електричність і електротехніка. *Збірник математично-природописно-лікарської секції НТШ*. Львів, 1898. Т. 3. Вип. 2. С. 1–13.

Лепченко Я. За якими принципами укладає тепер Інститут української наукової мови українську природничу термінольоґію. *Вісник ІУНМ*. Київ, 1928. Вип. I. С. 25–29.

Любинський М. Уваги до елементарної граматичної термінольоґії Державної Комісії для впорядкування українського правопису. *Вісник ІУНМ*. Київ, 1928. № 1. С. 30–36.

Паночіні С. В справі усталення української природничої таксономії. *Вісник ІУНМ*. Київ, 1928. Вип. I. С. 39.

Панько Т. І. Від терміна до системи. Становлення марксистсько-ленінської політекономічної термінольоґії у східнослов'янських мовах. Львів: Вища шк., 1979. 146 с.

Панько Т. І. Українське термінознавство: підруч. / Т. І. Панько, І. М. Кочан, Г. П. Мацюк. Львів: Світ, 1994. 216 с.

Петрова Т. О. Когнітивний підхід до вивчення метафоризації термінів в українському термінознавстві. *Слов'янські читання: матеріали I Міжнар. наук.-практ. конф.* (м. Одеса, 24–25 трав. 2021 р.). Одеса, 2021а С. 38–40.

Петрова Т. О. Наукове товариство імені Тараса Шевченка. *Світова велич генія Т. Г. Шевченка: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., присвяченої 205-річчю від дня народження Великого Кобзаря* (м. Харків, 14 берез. 2019 р.). Харків, 2019. С. 77–80.

Петрова Т. О. Сучасні аспекти вивчення метафоризації термінів в українському термінознавстві (актуалізація когнітивного підходу). *Мова*. Одеса, 2021б. № 35. С. 173–181. DOI: 10.18524/2307–4558.2021.35.237852.

Петрова Т. О. Українська термінографічна критика: історія, теорія, практика: дис. ... д-ра філол. наук: 10.02.01 / Донецьк. нац. ун-т імені Василя Стуса, Одеський нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. Вінниця; Одеса, 2024, 535 с.

Петрова Т. О. Українська термінографічна критика: становлення, розвиток та перспектива (на матеріалі критичної оцінки словників): монографія / переднє слово, наук. ред. проф. Т. А. Космеди. Харків: Майдан, 2021. 460 с.

Секунда Т. Принципи складання української технічної термінології. *Вісник ІУНМ*. Київ, 1930. Вип. II. С. 11–21

Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. Полтава: Довкілля-К, 2006. 716 с.

Симоненко Л. Історична тяглість розвитку української наукової термінології. *Вісник Львівського університету*. Серія філологічна. Львів, 2017. Вип. 64. Ч. I. С. 320–329.

Стасюк Т. В. Короткий огляд положень теорії терміна Рити Теммерман. *Науковий вісник кафедри ЮНЕСКО*. Серія «Філологія. Педагогіка. Психологія». Київ, 2013. Вип. 26. С. 106–111.

Тимченко Є. К. Лінгвістичні замітки. *Шлях*. Київ, 1918. № 1. С. 44–48.

Холодний Гр. До історії організації термінологічної справи на Україні. *Вісник ІУНМ*. Київ, 1928. Вип. I. С. 9–20.

Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941). Стан і статус / пер. з англ. О. Соловей. Нью-Йорк: Сучасність, 1987. 295 с.

Яната О. За яким принципом треба укласти українську природничу номенклатуру. *Вісник ІУНМ*. Київ, 1928. Вип. I. С. 21–24.

Boulanger J. C. Une Lecture socioculturelle de la terminologie. *Cahiers de Linguistique Sociale*. Rouen, 1991. № 18. P. 13–30.

Bourigault D., Condamines A. Terminology & Artificial Intelligence. Toulouse: Univ. de Toulouse, 1993. 134 p.

Cabré Castellví M. T. Theories of Terminology. Their Description, Prescription and Explanation. *Terminology. International Journal of Theoretical and Applied Issues in Specialized Communicatioon*. Amsterdam, 2003. Vol. 9. Iss. 2. URL: <http://www.jbe-platform.com/content/journals/10.1075/term.9.2.03cab> (accessed 27 February 2019).

Faber B. P. The Cognitive Shift in Terminology and Specialized Translation. *MonTI. Monografias de Traducción e Interpretación*. Alicante, 2009. № 1. P. 107–134.

Felber H. Terminology manual. Paris: Unesco/Infoterm, 1984. XXI. 426 p.

Felber H. Terminology Manual. Paris: UNESCO; Infoterm, 2002. 426 p.

Gaudin F. Terminologie et travail scientifique: mouvement des signes, mouvement des connaissances. *Cahiers de linguistique sociale*. Rouen, 1991. № 18. P. 111–132.

Petrova T. Розвиток теорії терміна в українській та зарубіжних термінологічних школах. *Slavica Wratislaviensia* / red. nauk. P. Jóźwikiewicz. Wrocław, 2020. CLXXII. T. 172. С. 91–101. DOI: <https://doi.org/10.19195/0137-1150.172.8>.

Picht H. Modern Approaches to Terminological Theories and Applications. *Contributions 15th European Symposium on Languages for Special Purposes*. Bern, 2006. P. 163–186

Wüster E. Internationale Sprachnormung in der Technik, besonders in der Elektrotechnik. Berlin: VDI-Verlag G.m.b.H., 1931. 431 s.

Контрольні запитання

1. Розкрийте історію започаткування української школи термінознавства (час, учені, теоретичні основи).
2. Схарактеризуйте організування термінологічної справи в Україні в 60-і рр. XIX ст.
3. Визначте роль Наукового товариства імені Т. Шевченка в розвитку й формуванні національної наукової термінології в 90-і рр. XIX ст.
4. І. Верхратський – основоположник української термінологічної справи.
5. Розкрийте ключові принципи розвитку української школи термінознавства початку XX ст., сформульовані в працях С. Смаль-Стоцького, Я. Лепченка, М. Любинського, І. Огієнка, Т. Секунди, Є. Тимченка, Гр. Холодного, О. Янати.
6. Схарактеризуйте міжнародні термінологічні школи, осередки, гуртки.
7. Термінологічна робота в Україні впродовж 40–80-х років XX ст.
8. Розвиток теорії терміна в кінці XX ст. в незалежній Україні і зарубіжжі.
9. Напрями дослідження терміна в українському термінознавстві початку XXI ст.
10. Опишіть українські термінологічні дослідницькі осередки початку XXI ст.

Тема 5. Структура термінів

5. 1. Синтетичні терміни.
- 5.2. Аналітичні терміни. Моделі аналітичних термінів.

5.1. Синтетичні терміни. Сучасна українські терміни за структурою можуть бути синтетичними (терміни-слова) й аналітичними (терміни-

словосполучення). Розглянемо особливості структури термінів на матеріалі природничої спеціальної лексики, зокрема фітомелоративної термінології.

Синтетичні терміни за частиномовною належністю здебільшого є іменниками (80 %) (наприклад, *бір, вивітрювання, ландшафт, лощина, рельєф, суходіл*), менше – дієсловами (20 %) (*засівати, зволожувати, насаджувати, розріджувати*).

5.2. Аналітичні терміни. Моделі аналітичних термінів. Аналітичні терміни є зручним засобом виділення диференційних ознак ключового поняття під час систематизування термінології. Структурно терміни-словосполучення (ТС) формуються за різними твірними моделями й бувають **дво-, три- й багатокomпонентними**. ТС здатні з найбільшою повнотою відтворити необхідні розрізнявальні ознаки іменованого поняття, наприклад: *конструкція* → *конструкція + смуг* → *конструкція смуг + лісових* → *конструкція смуг лісових + захисних* → *конструкція смуг лісових захисних + ажурна*. Унаслідок таких модифікувань утворюється аналітичний термін *ажурна конструкція лісових захисних смуг*.

Багатокomпонентні ТС характеризуються вищим ступенем злютованості своїх компонентів і мають тенденцію до замінення синтетичною номінацією, зокрема, двокомпонентних ТС: *водні угруповання – акваценози, життєва форма – біоморфа*; трикомпонентних ТС: *тип лісової ділянки – едапон*; чотирикомпонентних ТС: *лісова ділянка ґрунтової вологості – гігротон*; п'ятикомпонентних ТС: *приорювання в ґрунт зеленої маси рослин – сидерація*.

У розглядуваній термінології переважають двокомпонентні спеціальні одиниці – близько 70 % від загальної кількості аналітичних термінів. За частиномовною належністю стрижневого слова **двокомпонентні ТС** поділяємо на дві групи. Домінують **(1) субстантивно-ад'єктивні** (63 %), у яких тип синтаксичного зв'язку – узгодження. Означенням переважно є відносний прикметник, що уточнює родові значення терміна-іменника: *агроґрунтове районування, делювіальні утворення, лісовий бар'єр* та ін. Виокремлюємо терміносполучення на позначення процесу, результату дії та назви різних порід,

у яких ад'єктивним елементом може бути якісний прикметник звичайного (нульового) ступеня (*рухливі піски, твердий стік*), відносний прикметник (*підзолистий ґрунт, східчасті перепади, трубчастий водовипуск*). Прикметники-компоненти в ТС за будовою насамперед прості, наприклад: *алейні посіви, болотний ґрунт, деревна зелень, торфові горизонти*. Складні прикметники використовують значно рідше: *болотно-підзолистий ґрунт, ґрунтово-ерозійне районування, торф'яномінералізований горизонт*. У розглядуваній моделі виокремлюємо сполучення іменника з пасивним дієприкметником – *дефльовані землі, закріплені піски, змиті землі, намитий ґрунт* та ін.

В аналізованій термінології функціують **(2) субстантивно-субстантивні ТС** (37 %), кількість яких значно менша, порівняно із субстантивно-ад'єктивними. Це генітивні ТС, побудовані за моделлю «іменник + іменник (Р. в.)» (тут і надалі зазначаємо відмінок незмінюваного в моделі іменника): а) тип синтаксичного зв'язку іменне прилягання: *асортимент порід, вік насадження, норма зрошення, осередок опустелювання, рельєф суші, шкала заложення*; б) тип синтаксичного зв'язку керування: *вирубубання чагарників, декальцинація ґрунту*.

Трикомпонентні ТС можуть бути побудовані за такими моделями:

1) «прикметник + іменник + іменник (Р. в.)». Модель найпродуктивніша й утворюється шляхом розширення двокомпонентного ТС відносним прикметником (*видова висота насадження*) і якісним прикметником найвищого ступеня порівняння (*найменша капілярність ґрунту*);

2) «іменник + іменник (Р. в.) + іменник (Р. в.)». У цій моделі значення бінарного словосполучення «іменник + іменник (Р. в.)» звужується іменником – *визначення типу лісу, площа живлення рослин*;

3) «прикметник + прикметник + іменник». Ця модель будується шляхом конкретизування прикметником бінарного ТС «прикметник + іменник»: *агротехнічні протиерозійні заходи, дослідні лісові культури*.

Функціонування аналітичних ТС забезпечує максимально точне й повне відображення поняттєвого значення терміна.

Окрім того, у трикомпонентних ТС може бути актуалізований прислівник. Наприклад, у моделі «прислівник + прикметник + іменник» прислівник звужує семантику бінарного словосполучення «прикметник + іменник»: *умовно лісопридатний ґрунт, ерозійно небезпечні землі.*

У досліджуваній терміносистемі зафіксовано **чотирикомпонентні ТС** (15 %), побудовані за такими продуктивними моделями:

1) «іменник + прикметник + прикметник + іменник (Р. в.)». Цю модель створюють додаванням до трикомпонентного ТС (*захисні лісові смуги*) іменників, наприклад: *комплекс захисних лісових смуг, конструкція лісових захисних смуг, розміщення лісових захисних смуг;*

2) «прикметник + іменник + прикметник + іменник (Р. в.)». Ця модель будується кількома способами: а) додаванням до трикомпонентного ТС прикметників, що уточнюють значення головного компонента, наприклад: *бугристі виступи піщаних земель, рівнинно-хвилястий рельєф піщаних земель;* б) поєднанням двох двоконпонентних ТС «прикметник + іменник» і «прикметник + іменник»: *таксаційна характеристика + захисне насадження (таксаційна характеристика захисних насаджень);*

3) «іменник + іменник (Р. в.) + прикметник + іменник (Р. в.)». Модель утворюється такими прийомами: а) додаванням іменника до трикомпонентного ТС: *варіант + тип лісової ділянки (варіант типу лісової ділянки);* б) об'єднанням двоконпонентних ТС «іменник + іменник (Р. в.)» + «прикметник + іменник»: *захищеність територій + лісові насадження (захищеність територій лісових насаджень).*

Менш продуктивними є такі моделі чотирикомпонентних ТС, де прикметник або іменник звужують значення трикомпонентного ТС, зокрема: а) «прикметник + прикметник + прикметник + іменник»: *однорусні + лісові захисні насадження (однорусні лісові захисні насадження);* б) «іменник + прикметник + іменник (Р. в.) + іменник (Р. в.)»: *кут + природний укіс ґрунту*

(*кут природного укосу ґрунту*); в) «іменник + іменник (Р. в.) + іменник (Р. в.) + іменник (Р. в.)»: *таблиця + хід росту деревостанів (таблиця ходу росту деревостанів)*. Непродуктивним є тип ТС «прикметник + іменник + іменник (Р. в.) + іменник (Р. в.)», де об'єднуються два бінарні сполучення «прикметник + іменник» і «іменник + іменник (Р. в.)»: *каркасні лінії + динаміка ландшафтів (каркасні лінії динаміки ландшафтів)*.

Окрім того, серед чотирикомпонентних ТС фіксуємо модель, до складу якої входить прислівник: «прислівник + прикметник + іменник + іменник (Р. в.)», зокрема *потенційно можливі втрати ґрунту*. Водночас у трикомпонентних і чотирикомпонентних ТС, може бути сурядний зв'язок: *несприятливі й небезпечні природні явища; охорона вод і водних об'єктів*.

П'ятикомпонентні ТС (3 %) в аналізованій лексиці побудовані за такими моделями:

1) «прикметник + іменник + іменник (Р. в.) + прикметник + іменник (Р. в.)». Модель утворюється додаванням до чотирикомпонентного ТС таких прикметників-конкретизаторів, що уточнюють його вихідне значення, наприклад: *гніздовий спосіб розміщення посадкових місць, траншейний спосіб розміщення посадкових місць*;

2) «прикметник + іменник + прикметник + прикметник + іменник (Р. в.)»: а) поєднання дво- та трикомпонентного ТС: *відновлювальний ремонт + лісові захисні насадження (відновлювальний ремонт лісових захисних насаджень)*; б) звуження вихідного значення чотирикомпонентного ТС такими прикметниками, що є видовими конкретизаторами, наприклад: *ажурно-продувна конструкція лісових захисних смуг, щільна конструкція лісових захисних смуг*;

3) «іменник + іменник (Р. в.) + прикметник + прикметник + іменник (Р. в.)». Модель формується на основі бінарного словосполучення «іменник + іменник (Р. в.)» та «прикметник + прикметник + іменник (Р. в.)»: *технологія вирощування + лісові захисні насадження (технологія вирощування лісових захисних насаджень)*;

4) «іменник + прикметник + іменник (Р. в.) + прикметник + іменник (Р. в.)».

До чотирикомпонентного ТС додають іменник, що звужує семантику вихідного терміносполучення: *дальність + ґрунтозахисний вплив лісових смуг (дальність ґрунтозахисного впливу лісових смуг)*;

5) «іменник + іменник (Р. в.) + іменник (Р. в.) + прикметник + іменник (Р. в.)». Модель будується шляхом об'єднання двох аналітичних та одного синтетичного термінів: *методи визначення + інтенсивність + водна ерозія (методи визначення інтенсивності водної ерозії)*;

б) «прикметник + прикметник + прикметник + іменник + іменник (Р. в.)».

До субстантивно-субстантивного ТС приєднують кілька прикметників: *лісовий нижній наскрізний провіт смуги*. Одним зі складників п'ятикомпонентних ТС може бути пасивний дієприкметник: *завітряна лісова захисна сторона смуги*.

Шестикомпонентні ТС (2 %) у термінології фітомеліорації створюють на основі словосполучень із меншою кількістю компонентів за такими моделями:

1) «прикметник + іменник + прикметник + іменник (Р. в.) + прикметник + іменник (Р. в.)»: *гідрологічна область основного живлення ґрунтових вод*;

2) «іменник + прикметник + іменник (Р. в.) + прикметник + прикметник + іменник (Р. в.)»: *строк захисної служби лісових захисних насаджень*;

3) «іменник + прикметник + прикметник + іменник (Р. в.) + прикметник + іменник (Р. в.)»: *дальність оптимального протиерозійного впливу лісових смуг*;

4) «іменник + іменник (Р. в.) + прикметник + прикметник + іменник (Р. в.) + іменник (Р. в.)»: *період життя лісових захисних смуг транспорту*;

5) «іменник + іменник (Р. в.) + прикметник + іменник (Р. в.) + іменник (Р. в.) + іменник (Р. в.)»: *ліси зон санітарної охорони джерел водопостачання*;

б) «прикметник + іменник + іменник (Р. в.) + прикметник + прикметник + іменник (Р. в.)»: *східчаста форма пологу лісових захисних насаджень*.

Майже кожна з названих моделей має прийменникові конструкції:

1) двокомпонентні ТС створено за такими моделями: а) «іменник + прийменник + іменник (М. в.)», де прийменник **на** виражає означально-просторові відношення, наприклад, *ерозія на пасовищах*; б) «іменник + прийменник + іменник (Р. в.)», де прийменник **для** вказує на означально-цільові відношення, наприклад, *смуга для ґрунтозакріплення*;

2) трикомпонентні ТС будуються за такими моделями: а) «прикметник + іменник + прийменник + іменник (О. в.)», де прийменник указує на об'єктні відношення (наприклад, *за – агротехнічний догляд за насадженнями*) або означально-просторові відношення (наприклад, *між – оптимальні відстані між валами-терасами*); б) «прикметник + іменник + прийменник + іменник (Р. в.)», де прийменник виражає означально-просторові зв'язки, наприклад *вздовж (уздовж): лісова смуга вздовж каналів*; в) «прикметник + іменник + прийменник + іменник (Р. в.)», де прийменники виражають означальні відношення, наприклад *з – жива фашина з верболозу*; г) «іменник + прийменник + іменник (Р. в.) + іменник (Р. в.)», де службове слово (прийменник) може виражати об'єктні відношення, наприклад *до: вибагливість до вологості ґрунту*; ґ) «іменник + іменник (Р. в.) + прийменник + іменник (М. в.)», де прийменник указує на означально-просторові відношення, наприклад *на: розріджування парості на пеньках*;

3) чотирикомпонентні ТС побудовано за такими моделями: а) «іменник + прикметник + іменник (Р. в.) + прийменник + іменник (М. в.)», де прийменник указує на означально-просторові відношення, наприклад *на: дефляція гірських порід на відкосах*; б) «іменник + іменник (Р. в.) + прийменник + прикметник + іменник (М. в.)», де прийменник виражає означальні відношення, наприклад *в: принцип географізму в лісовій типології*; в) «прикметник + іменник + прийменник + іменник (Р. в.) + іменник (Р. в.)», де прийменник указує на означально-цільові відношення, наприклад *для: лісові насадження для захисту водоймищ*. Окремо виділяємо прийменникове ТС з означальними

відношеннями: «іменник + прийменник + прислівник + дієприкметник + іменник (О. в.)» – *дерева з низько піднятою кроною;*

4) п'ятикомпонентні ТС створено за такими моделями: а) «іменник + іменник (Р. в.) + прийменник + прикметник + прикметник + іменник (М. в.)», де прийменник указує на означально-просторові відношення, наприклад **в**: *система господарства в лісових захисних насадженнях;* б) «іменник + іменник (Р. в.) + прикметник + іменник (Р. в.) + іменник (З. в.)», де службове слово вказує на означально-об'єктні відношення, наприклад **на**: *ефективність впливу полежахисних смуг на врожайність;* в) «іменник + іменник (Р. в.) + іменник (Р. в.) + прикметник + іменник (М. в.)», де прийменник виражає означально-просторові відношення, наприклад **в**: *формування крон дерев в озеленювальних насадженнях.*

5) шестикомпонентні ТС: а) «іменник + прикметник + іменник (Р. в.) + прикметник + іменник (Р. в.) + прийменник + іменник (М. в.)», де прийменник виражає означально-просторові зв'язки, зокрема **на**: *дальність вітрорегулювального впливу лісових смуг на схилах;* б) «іменник + іменник (Р. в.) + іменник (Р. в.) + прийменник + прикметник + прикметник + іменник (М. в.)», де прийменник указує на означально-просторові відношення, наприклад **в**: *нормативи рубок догляду в лісових захисних насадженнях;* в) «іменник + прийменник + іменник (Зн. в.) + прикметник + іменник (Р. в.) + іменник (Р. в.)», де прийменник указує на означально-просторові відношення, зокрема **в**: *приорювання в ґрунт зеленої маси рослин;*

5) восьмикомпонентні ТС: «прикметник + іменник + іменник (Р. в.) + прикметник + прикметник + іменник (Р. в.) + прикметник + іменник (Зн. в.)», де прийменник виражає означально-просторові зв'язки, зокрема **у** – *гідрологічна область трансформації поверхневих та підґрунтових вод у річковий стік.*

Уважаємо, що функціонування аналітичних ТС забезпечує максимально точне й повне відображення поняттєвого значення терміна. Оскільки фітомеліорація обслуговує різнопланові галузі народного господарства, то досить часто виникають ситуації неоднозначного сприйняття окремих термінів,

понять і визначень, серед яких важливе місце належить сільському господарству, рільництву й охороні ґрунтів.

Література

Малевиц Л. Д. Багатокомпонентні термінологічні одиниці і проблема їх кодифікації. *Українська термінологія і сучасність*: зб. наук. пр. Київ: КНЕУ, 2009. Вип. VIII. С. 35–38.

Петрова Т. О. Фітомеліоративна термінологія сучасної української мови та її відображення в термінологічному словнику комбінованого типу. Харків: ТОВ «ТПГ», 2018. 227 с.

Чуєшкова О. В. Аналітичні номінації в економічній терміносистемі (структурно-типологічний аспект): автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Харків. нац. ун-т ім. В. В. Каразіна. Харків, 2003. 18 с.

Контрольні запитання

1. Назвіть типи термінів за структурою.
2. Якими можуть бути синтетичні терміни за частиномовною належністю?
3. Схарактеризуйте моделі аналітичних термінів.
4. Назвіть властивості аналітичних термінів.

Тема 6. Джерела й шляхи формування термінології

- 6.1. Термінологізування загальноновживаної лексики.
- 6.2. Лексико-семантичне термінотворення.
- 6.3. Ретермінологізування спеціальної лексики інших наук.
- 6.4. Морфологічне термінотворення

1. Термінологізування загальноновживаної лексики. Джерелами формування будь-якої термінології є *успадкована* лексика української мови та *чужомовна*. Шляхами (способами) формування термінології можуть бути (а) *термінологізування загальноновживаної лексики*, (б) *ретермінологізування*

спеціальної лексики інших наук, (в) морфологічне й (г) лексико-семантичне термінотворення.

Термінологізування загальноживаної лексики – це один із важливих шляхів формування українських терміносистем, суть якого полягає в поняттєво-термінологічній спеціалізації семантики мовної одиниці, унаслідок чого вона набуває ознак терміна й відповідає вимогам до нього, а також займає своє місце в терміносистемі, вибудовує певні відношення з іншими її складниками. Спеціалізація як визначально-диференційна ознака такого різновиду термінотворення означає формування наукового поняття без метафоричного чи метонімічного переосмислення вихідного загальномовного значення слова.

Лексичний склад української літературної мови є важливим джерелом розвитку й основою національних терміносистем, зокрема фітомеліоративної. Загальноживана питома лексика як мовний засіб наукового пізнання світу термінологізується і позначає широке коло наукових понять у фітомеліоративній термінології: 1) назви дій та станів (*догляд, вирощування, заболочування*); 2) назви рослин та їхніх частин (*брунька, гілка, дерево, корінь, рослина, стовбур, трава*); 3) назви природних явищ (*буря, вітер, вітровал, дощ, заморозок, посуха*); 4) назви місця й простору (*долина, лощина, пасовище, улоговина*); 5) назви ділянок землі, зарослі деревами та кущами (*гай, галявина, діброва, ліс, сад, узлісся, чагарник*); 6) назви водних об'єктів та їхніх частин (*берег, болото, вимоїна, заплава, озеро, річка*); 7) назви речовин, матеріалів (*глина, пісок*); 8) назви підвищень місцевості (*гори, передгір'я*); 9) назви властивостей предметів чи об'єктів (*родючість, сила, урожайність, щільність*); 10) назви видів ґрунту (*солонець, солончак*).

Наприклад, загальноживане слово *брунька*, що має значення «ще не розвинений пагін рослини, зачаток квітки або стебла з листям» (СУМ–20), термінологізуючись, набуває статусу спеціальної одиниці фітомеліоративної терміносистеми й позначає наукове поняття з родо-видовими відношеннями – «зачатковий пагін, який складається з основних зачаткових його елементів. Б. класифікують за такими ознаками: за будовою: 1) закриті, що вкриті

захисними лусками <...>; 2) відкриті (голі), у яких покривні луски відсутні (горлянка, зеленчук, калина цілолиста); за розміщенням на стеблі: 1) верхівкові, що розміщені на верхівці стебла <...>; 2) бічні, які сидять збоку стебла в пазухах листків. За призначенням розрізняють Б.: 1) вегетативні, із яких утворюються пагони; 2) генеративні, з яких утворюються квітки або суцвіття <...>; 3) вегетативно-генеративні, в яких закладається кілька метаметрів пагона, а конус наростання дає початок зачатковій квітці або суцвіттю (бузок, бузина, горіх волоський)» [Гладун 2008: 32].

Питома загальноновживана лексика є одним із головних джерел формування термінології фітомеліорації. Способами термінологізування загальноновживаних слів є не лише їхня спеціалізація, а й метафоризування та метонімізування.

6.2. Лексико-семантичне термінотворення – термінологізування загальноновживаних слів через їхнє метафоризування і метонімізування. Наукову метафору (мовну одиницю, ужиту в переносному значенні за схожістю певних рис для називання спеціального поняття) як чинник формування й розвитку української термінології вивчають О. Богущ, О. Винник, О. Кринець, Л. Малевич, Т. Михайлова, Г. Морозова, О. Романова, Н. Цісар, О. Южакова та ін.

Метафора – один із важливих чинників розбудови мови науки внаслідок увіходження до складу спеціальної лексики трансформованих значень загальноновживаних номінацій і термінів інших галузей знань. Джерелами метафоричного переосмислення може бути загальноновживана лексика, міжгалузеві спеціальні одиниці тощо.

Терміни-слова можуть утворюватися внаслідок метафоризування значень питомих загальноновживаних лексем, зокрема: 1) за моделлю «перенесення найменувань за подібністю зовнішньої форми й вигляду» – *блюдце* («плоске, різноманітних розмірів та форм округле безстічне поглиблення на рівнині»), *гриви* («форми рельєфу у вигляді видовжених підвищень акумулятивного або денудаційного походження») тощо.

Моделями метафоричного перенесення компонентів аналітичних термінів можуть бути такі: 1) «перенесення найменування за подібністю зовнішньої

форми й вигляду»: *брівка яру, вікна з різнотрав'ям, днище яру*; 2) «перенесення найменування за подібністю внутрішньої ознаки чи властивості»: *ажурна конструкція смуг, втома ґрунту, кислі ґрунти*; 3) «перенесення найменування за подібністю способу дії»: *вичісування коренів, дихання ґрунту*; 4) «перенесення найменування за подібністю місця знаходження чогось»: *ґрунтова провінція, днище яру*; 5) «перенесення найменування за подібністю функції»: *лісовий бар'єр, поріг шкодочинності чисельності виду*; б) «перенесення найменування за подібністю способу розташування»: *генетичні горизонти ґрунту*.

Мовний аналіз засвідчує поодинокі фітомеліоративні терміни-слова, що з'явилися внаслідок метафоризування значень питомих загальноживаних лексем. Наприклад, за моделлю «перенесення найменувань за подібністю зовнішньої форми й вигляду» утворилася спеціальна номінація *блюдце* («пласке, різноманітних розмірів та форм округле безстічне поглиблення на рівнині») від загальноживаного значення відповідної мовної одиниці: «чайний посуд, який ставлять під чашку або склянку». Семантика спеціального слова *гриви* («форми рельєфу у вигляді видовжених підвищень акумулятивного або денудаційного походження») заснована на метафоричному порівнянні подібності ознак із загальноживаним словом *гриви*: «довге волосся на шиї і хребті деяких тварин» тощо.

Будь-яка термінологія формується і розвивається не ізольовано, а в тісній взаємодії з іншими терміносистемами, а також шляхом метафоричного транспозиціювання найменувань з однієї сфери знань до іншої. Метафоризування термінів різних галузей є відкритим і активним шляхом поповнення термінологій.

На різних етапах розвитку мовознавства **метонімія** постійно привертає увагу дослідників. Процеси метонімізування досліджують насамперед у термінології. Нині розгляду метонімізації мовних одиниць як джерела розбудови українських терміносистем присвячують, наприклад, дослідження С. Булик-Верхола, О. Богущ, О. Кринець, О. Литвин, О. Михайлова, Т. Панько,

І. Кочан, Г. Мацюк, О. Романова, Н. Цісар та ін. «Метонімія – а) семант. процес, при якому форма мовної одиниці або оформлення мовної категорії переноситься з одного об'єкта позначення на інший на основі певної їх суміжності, дотичності (просторового, часового, атрибутивного, каузального та ін. характеру) при відображенні в свідомості мовця; б) похідне значення мовної одиниці, утворене таким чином» [Українська мова 2004: 339].

Метонімізування є менш активним джерелом збагачення термінології порівняно з метафоризуванням. Досить часто пізнання наукової картини світу відбувається на основі асоціативних зв'язків за суміжністю. Метонімічні перенесення назв предметів, явищ і процесів відбуваються внаслідок зіставлення, пошуку аналогій та виділення суміжної ознаки.

У лінгвістичних працях дослідники вживають різні формулювання на позначення різновидів метонімії: «напрями метонімічних транспозицій» [Цісар 2006: 58], «види метонімічного переосмислення слів» [Булик-Верхола 2008: 62], «схеми метонімічного перенесення» [Богущ 2014: 10], «моделі метонімічного перенесення» [Романова 2011: 10]. У роботі використовуємо термін «моделі метонімічного перенесення».

Джерелами формування фітомеліоративної термінології шляхом метонімічних перенесень вихідних назв є **загальноживана лексика й міжгалузеві терміни**. Метонімічний розвиток досліджуваної термінології зафіксовано насамперед серед компонентів термінів-словосполучень.

Виокремлюємо такі моделі метонімізування найменувань загальноживаних лексем, що стають компонентами аналітичних термінів: 1) «назва властивості → назва показника за цією властивістю»: *біологічна активність ґрунту, крутість схилу*; 2) «назва дії → назва способу дії»: *розпушування ґрунту, розріджування парості на пеньках*; 3) «назва властивості → назва періоду, протягом якого виявляється ця властивість»: *довговічність лісових захисних насаджень*. Метонімія назв загальноживаних слів є малопродуктивним способом творення термінів.

У досліджуваній термінології виявляємо метонімічні перенесення назв міжгалузевих термінів, що проникли з таких наук, як метеорологія (*вітровал, сніговал*), техніка (*розпорошувач*) та ін. Означені найменування термінів-слів збагачують фітомеліоративну термінологію внаслідок дії таких моделей метонімічного перенесення: 1) «назва дії → назва деревних рослин, що зазнали впливу цієї дії»: *вітровал, сіновал*. Наприклад, *сніговал* («падання дерев від снігового урагану чи від осілого на кронах снігу») → *сніговал* («дерева чи чагарники, у яких вершини або стовбури зламані під впливом ваги снігу»); 2) «назва технічного пристрою → назва заглибин у землі, що виконують функцію цього пристрою»: *розпорошувачі*. Наприклад, *розпорошувач* («пристрій для розпорошування рідини, порошку») → *розпорошувачі* («неглибокі канавки /борозни/, що створюються в місцях концентрації поверхневого стоку з метою його розосередження по схилах для запобігання або зниження процесів водної ерозії»). Унаслідок метонімізування загальних і спеціальних назв утворено 26 термінів, що свідчить про непродуктивність такого шляху розвитку аналізованої терміносистеми.

Сучасний розвиток наукової думки стимулює проникнення до термінології фітомеліорації спеціальних одиниць із різних наук та галузей (аеромеханіки /*аеродинаміка*/, бухгалтерського обліку /*баланс*/, економіки /*продукція*/, фізики /*амплітуда, потенціал*/), що стають компонентами фітомеліоративних термінів-словосполучень, метонімізуючись за такими моделями: 1) «назва розрахунку → назва співвідношення певних речовин, в основі якого цей розрахунок»: *баланс поверхневого стоку, баланс поживних речовин у ґрунті, баланс речовин та енергії, тепловий баланс*; 2) «назва науки або галузі → назва об'єкта вивчення», наприклад: *аеродинаміка*; 3) «назва стану → назва показника співвідношення чого-небудь з урахуванням цього стану»: *екологічна рівновага, природно-антропогенна рівновага*; 4) «назва величини виміру → назва ступеня пристосування чогось до певних умов»: *екологічна амплітуда*; 5) «назва величини, яка характеризує запас енергії тіла, → назва загальної характеристики параметрів середовища за цією

величиною»: *біокліматичний потенціал агролісоландшафтів*. Тож активніше метонімізуються одиниці з різних галузей за специфічними моделями (60 % від загальної кількості термінів, утворених унаслідок метонімічного перенесення), менше – загальноновживані лексеми, що стають компонентами аналітичних термінів (40 %).

Метафора й метонімія як джерела формування термінології фітомеліорації відіграють важливу роль. Назви лексичних одиниць різних рівнів активніше метафоризуються, ніж метонімізуються. Метафоричні й метонімічні перенесення найменувань відбуваються в групі спеціальних одиниць із різних галузей і наук. Вивчення вторинної номінації в терміносистемі фітомеліорації на основі асоціативних перенесень за подібністю та суміжністю має важливе значення для систематизування, стандартизування й уніфікування термінологічної лексики української мови.

6.3. Ретермінологізування спеціальної лексики інших наук –

Дослідники, аналізуючи процес залучення термінологічних одиниць з інших термінологій, здебільшого уживають поняття «транстермінологізація» та «ретермінологізація» і подають короткі пояснення. Ретермінологізування – це один зі шляхів формування термінології, що полягає у використанні термінів з інших наук із частковим зміненням їхньої семантики. У фітомеліоративній терміносистемі ретермінологізування здійснюється двома способами: (1) увіходженням галузевих термінів та (2) використанням загальнонаукових термінів, що стають одиницями досліджуваного фаху.

Унаслідок тісної взаємодії терміносистем шляхом ретермінологізування до фітомеліоративної термінології входять різні за походженням терміни – **питомі** та **чужомовні**. «Донорами» **питомих терміноодиниць** є різні галузі й науки, а саме: біологія, біоценологія, ботаніка, ґрунтознавство, землеробство, лісівництво, плідівництво, рослинництво, садівництво, гідротехнічна, гідролого-екологічна, охорони й використання вод, гідромеліорація та ін. Визначити конкретне джерело, із якого запозичується термін і стає компонентом фітомеліоративної лексики, досить складно, оскільки межі терміносистем

суміжних галузей і наук здебільшого розмиті, що спричинено їх спільною теоретичною базою й постійним мігруванням термінів у науковому просторі. Виокремлюємо галузі, із яких запозичуються питомі терміни-слова, терміни-словосполучення і компоненти терміносполучень для творення аналітичних і синтетичних термінів фітомеліорації, що належать до різних терміно-семантичних груп:

1) ґрунтознавство, землеробство, лісівництво, плодівництво, рослинництво, садівництво: назви дій чи процесів (*боронування, залуження*); назви дерев, рослин і їхніх частин (*деревостан, живопліт*); назви видів ґрунту (*суглинки, чорноземи*); назви приладів та машин (*кромір лісовий, кущорізи*);

2) гідротехнічна галузь, гідромеліоративна, галузь охорони й використання вод: назви дій, процесів (*замулювання /річища ріки/, зрошення*); назви споруд (*загата, споруда протилавинна*); назви водних об'єктів і їхніх частин (*заплава, протока*); назви утворень під впливом води (*берег, рів, яр*);

3) агрохімія, біохімія, хімія: назви явищ та процесів (*вапнування*);

4) геологія, ґрунтознавство: назви матеріалів (*каміння, пісок, порода, щебінь*); назви процесів (*піскування*);

5) кліматологія, метеорологія: назви повітряних мас (*холодні вітри, хуртовинні вітри*);

6) землеустрій та кадастр: назви заходів організації землі (*землеустрій*);

7) тваринництво: назви споруд для тварин (*кошара*);

8) економіка: назви показників (*агролісомеліоративний/ прибуток*), назви дій (*облік /посадок лісових насаджень/*).

Розвиток фітомеліоративної термінології в умовах зростання наукових і міжмовних інтеграційних процесів зумовлює проникнення значної кількості **запозичень**. На позначення лексики інших національних мов різного ступеня засвоєння використовуємо термінологічні словосполучення «чужомовні терміни» і «запозичені слова», які вважаємо синонімами. Фітомеліоративну терміносистему збагачують **чужомовні термінологічні одиниці** таких наук:

1) агрохімії, біохімії, хімії: назви пестицидів (*акарициди, гаметоциди*); назви хімічних речовин (*ксенобіотики*); назви елементів (*мікроелементи*);

2) біології, біоценології, ботаніки, рослинництва: назви рослин, рослинних і тваринних організмів (*бактерія, коеволюція, мікориза*); назви сукупностей видів тварин, рослин (*консорція, фауна, фітоценоз, флора*); назви процесів, дій (*мутуалізм, фотосинтез*); назви хвороб (*панфітотія, хлороз*);

3) ґрунтознавства, землеробства, лісівництва, рослинництва, садівництва: назви добрив (*компост, торф*); назви приладів та знарядь (*культиватор, психрометр Ассмана*); назви процесів (*кольматаж, рекультивация, сидерація*); назви ділянок деревної рослинності (*куртина*);

4) будівництва й ландшафтної архітектури, геодезії, фізичної географії: назви природних утворень і їх компонентів (*кліф, ландшафт, тераса, територія*); назви процесів, дій (*проект, реконструкція*); назви величин (*азимут*);

5) радіоекології: назви процесів та їх характеристик (*радіація, радіоекологія, радіоактивність, радіаційний баланс*);

6) гідрографії, гідротехніки: назви ліній (*тальвег*); назви засобів для укріплення (*фашина*);

7) кліматології, метеорології: назви повітряних мас (*шквал*).

Отже, шляхом ретермінологізування міжгалузевих одиниць до терміносистеми фітомеліорації однаковою мірою входять питомі й чужомовні терміни, насамперед із агрохімії, біохімії, біології, біоценології, ботаніки, ґрунтознавства, землеробства, лісівництва тощо. Ретермінологізовані одиниці здебільшого формують поняттєве ядро фітомеліорації.

Загальнонаукові терміни є важливим складником кожної сучасної розвиненої термінології і потребують особливого вивчення. Загальнонауковий термін розуміємо як спеціальну одиницю, що не «закріплена» за жодною науковою терміносистемою, уживається майже в усіх галузевих термінологіях, однак у межах певної терміносистеми може конкретизувати своє значення.

Термінологію фітомеліоративної галузі активно поповнюють загальнонаукові номінації. Мовами-джерелами **запозичень** є латинська та

грецька. Наприклад, із латинської мови до аналізованої термінології проникають такі лексеми: *еволюція, зона, коефіцієнт, конструкція, норма, принцип, проект, процес, структура, фактор, форма*; із грецької – *аналіз, аналогія, динаміка, криза, метод, синтез, система, технологія, тип, цикл*. Простежуємо запозичення загальнонаукових одиниць із французької (*район, режим, ресурс, фонд*), німецької (*шкала*), англійської (*моніторинг*) мов.

Зазначені одиниці входять до складу фітомеліоративної термінології і стають компонентами галузевих аналітичних термінів, що позначають: 1) назви територій (*зона ефективного впливу лісового насадження, лісостепова зона*); 2) назви явищ, факторів (*агролісомеліоративний фонд, водний режим ґрунту, тепловий режим біоценозів, фактори ґрунтоутворення*); 3) назви біологічних змін (*багаторічні ритми, ритміка життєдіяльності організмів, ритміка фітоценозів*); 4) назви стійких зв'язків між компонентами (*структура біоценозу, структура ландшафту, структура фітоценозу*); 5) назви ознак, властивостей чого-небудь (*стабільність агроландшафту, стабільність агрофітоценозу*); 6) назви об'єднань, груп чого-небудь (*тип агрофітоценозу, тип деревостану, тип змішування порід, тип ландшафту*); 7) назви сукупностей компонентів (*біологічні ресурси, природні ресурси, рослинні ресурси*); 8) назви способів фітомеліоративних заходів (*технологія вирощування лісових захисних насаджень, технологія створення лісових захисних насаджень*); 9) назви показників та ознак оцінювання території (*шкала зволоження, лісівничо-меліоративна шкала*); 10) назви величин, міри чого-небудь (*зрошувальна норма, норма осушення*). Мовний аналіз показує, що шляхом увіходження загальнонаукових термінів збагачується лише периферійна зона фітомеліоративної терміносистеми. Подані приклади засвідчують, що важливими мовами-джерелами є передусім латинська й грецька, що зумовлено єдністю теоретичної основи фітомеліорації з біологією та ботанікою, розвитку яких сприяли ці мови. Отже, ретермінологізування є різномірним, потужним шляхом формування і розвитку термінології.

6.4. Морфологічне термінотворення (префіксальне термінотворення, суфіксальне термінотворення, префіксально-суфіксальне (комбіноване) термінотворення, основоскладання) – це найпоширеніший спосіб творення синтетичних термінів або компонентів (іменників, прикметників) аналітичних термінів. Поширеність цього способу пояснюють його продуктивністю, оскільки в термінах, що утворені морфологічним способом, закладені основи структурного систематизування.

Префіксальне термінотворення – це спосіб творення терміноодиниць за допомогою префіксів. Наприклад, префікс *су-*, що вказує на об'єднання чогось на певній основі, може приєднуватися до питомої твірної основи іменника й утворювати терміни на позначення видів ґрунту чи лісу: *субір, субучина, сугруд, судіброва, сурамінь*.

В аналізованій лексиці прикметникові терміноодиниці на позначення ознаки чи властивості, що вказують на заперечення дії, утворюються приєднанням компонента *проти-* як до питомих, так і чужомовних ад'єктивних твірних основ, наприклад: *протиабразійний захист берегів, протиерозійна споруда, протилавинна споруда*. Префікс *без-*, сполучаючись із твірними прикметниковими основами (*відвальний, хлорофільний*), утворює терміноодиниці, які є складниками термінів-словосполучень і вказують на відсутність ознаки або властивості у позначуваному об'єкті чи процесі: *безвідвальний обробіток ґрунту, безхлорофільні рослини*.

Для творення процесових іменників фітомеліоративна термінологія використовує також **чужомовні** префіксальні морфеми. Наприклад, префікс *де-* (лат. *de-*) (*демутація; декальцинація ґрунту*), формант *ін-* (лат. *in-*) (*інфільтрація*), префіксальний формант *ко-* (лат. *co-*) (*кoeволюція*). Отже, питомі префіксальні афікси активно використовують для творення одиниць на позначення видів ґрунту чи лісу, ознаки чи властивості предмета; чужомовні префікси – переважно для творення термінів, що позначають процес.

Суфіксальне термінотворення є широко використовуваним способом розбудови термінології фітомеліорації. Для творення термінів-іменників

найчастіше застосовують суфіксальні морфеми *-енн-*, *-нн-* на позначення процесу або дії. Названі суфікси приєднують здебільшого до питомих дієслівних основ, як-от: *валкування, вивітрювання, вирубування, глинування, заліснення, кротування, лункування, мульчування*. Особливістю цих одиниць є те, що окремі з них установлюють мотиваційні зв'язки з дієсловами, зафіксованими в загальномовних словниках (*вапнувати, валкувати, мульчувати*). Для інших похідних термінів властивою є черезкрокова деривація, оскільки в узусі відсутні дієслівні твірні бази (*кротування, розгіпсування, розсолонцювання, снігування*). Відсутність дієслівної твірної бази дає змогу також кваліфікувати похідні *розгіпсування, розсолонцювання* як конфіксальні одиниці. Формант *-нн-* може сполучатися із запозиченими основами, що засвідчує високий рівень засвоєння чужомовних кореневих морфів, а також їхнє адаптування до словотвірних зразків національної мови, наприклад: *евтрофування, компостування, транспірування*.

Запозичені терміни, що позначають галузь господарства, спосіб, вид або метод (*вегетація, інтродукція, сидерація* і т. ін.), є непохідними, але членованими, оскільки під дією словотвірних закономірностей сучасної української мови, пристосовуючись до дериваційного рівня адаптації, вони вступають у мотиваційні зв'язки зі спільнокореновими словами. Унаслідок цього в морфемній будові терміноодиниць вичленовуємо чужомовні кореневі морфи й суфікс *-іj-* із процесуальним значенням.

Для творення термінів-іменників на позначення виду рослин використовують запозичений суфікс *-тор*, що сполучається з дієслівною чужомовною основою: *едифікатор* – вид рослин у рослинному співтоваристві, що відіграє важливу роль у формуванні структури екосистеми.

Терміни на позначення певної ознаки чи властивості утворюють від прикметникової основи додаванням суфікса *-ість*: *гігроскопічність, еродованість, ксероморфність, лісистість, маргінальність, парцелярність, рясність, фітонцидність, ярусність*. Зазначена модель служить для творення термінів головно від чужомовних основ.

Галузеві терміни-прикметники на позначення ознаки чи властивості, пов'язаної зі значенням твірної основи, утворені за такими зразками: 1) «чужомовна іменникова основа + **-ичн-**» (*агроценоз – агроценотичний, біоценоз – біоценотичний, фітоценоз – фітоценотичний контроль*); 2) «питома / чужомовна іменникова основа + **-н-** або **-ов-**» (*грядовий рельєф, кучовий рельєф, куртинні лісові насадження*). За розглянутими моделями виникають терміноодиниці від чужомовної твірної основи. Більшість термінів, що позначає ознаку чи властивість предмета і є компонентами термінологічних словосполучень, виникає за допомогою суфікса **-н-**; 3) «питома дієслівна основа + **-н-**» (*підгінна порода*).

Для творення прикметників (дієприкметників), що вказують на здатність предмета чи об'єкта бути підданим певній дії, використовують запозичену твірну дієслівну основу й питомий суфікс **-н-** (*девастровані землі, еродовані ґрунти, затерасовані схили*) або питомі твірну дієслівну основу й суфікс **-ен-** (*озеленені території*). Терміни, що вказують на ознаку за певною дією чи функцією, утворюють додаванням до дієслівної основи суфікса **-льн-**, наприклад: *кольматувальні насадження*. Отже, суфіксальний спосіб є важливим чинником творення фітомеліоративних термінів. Питомі суфіксальні морфеми, приєднуючись переважно до чужомовних іменникових, а також дієслівних основ, утворюють терміни, які позначають різноманітні поняття фітомеліорації.

Префіксально-суфіксальне (комбіноване) термінотворення, або конфіксальний спосіб, що полягає в одночасному приєднанні префікса та суфікса як одного форманта, є одним із головних способів творення термінів різної частиномовної належності. Він має більше словотвірних можливостей для комбінування препозиційних і постпозиційних афіксів. За допомогою цього способу продукують переважно компоненти аналітичних термінів. Наприклад, одиниці (прикметники), що вказують на властивості чи особливості певних об'єктів фітомеліорації, утворюють за такими моделями: 1) «**при-** + іменникова основа + **-н-, -ов-, -ськ-**» (зі значенням знаходження біля чогось), уживається для конкретизування видів лісових смуг і дерев: *лісова прибалкова смуга*,

прикошарна смуга, прирічкові дерева, прирусова смуга, прияружна смуга, пришляхова смуга; 2) «*під-* + іменникова основа + *-ов-*», використовують для утворення одиниць, які вказують на ступінь вияву ознаки, що залежить від знаходження під чимось: *піднаметова освітленість*; 3) «*без-* + іменникова основа + *-ев-*», для творення термінів, що характеризують процес, який відбувається без використання чогось: *безполицева оранка*.

До сучасної української фітомеліоративної термінології належать **складні терміни**, утворені **поєднанням основ**. У науковій літературі на позначення цього морфологічного способу творення терміноодиниць дослідники використовують поняття «складання» [Луковенко 2013], «основоскладання» [Мар'янюк 2012], «композиція» [Шматко 2011]. Науковці розуміють основоскладання як «різновид морфологічного способу словотвору, що полягає в поєднанні кількох твірних основ в одному слові» [Шматко 2011: 53]; композицію – «вищий ступінь абстрагування, об'єднуючи в одному слові кілька основ, що дає можливість точно характеризувати предмети, явища за кількома ознаками» [Клименко 1979: 340].

Із метою уніфікування терміновживання використовуємо термін **основоскладання**, який розуміємо як спосіб творення термінологічних одиниць, що полягає в поєднанні твірних основ за допомогою сполучних голосних або без них. За структурно-морфологічними ознаками, способом і характером сполучення основ виділяємо такі типи найменувань:

1) складні терміни, першою частиною яких є питома іменникова основа, а другою – питома дієслівна основа (*болотоутворення, лісорозведення, травосіяння, яругоутворення*). З огляду на різний напрям мотивування ці одиниці можемо кваліфікувати як такі, що утворені шляхом «чистого» основоскладання (*снігозатримання – затримання снігу*) та основоскладання, ускладненого суфіксацією (*снігозатримання – затримати сніг*);

2) складні терміни, першою частиною яких є питома іменникова основа, а другою – дієслівна основа з нульовим суфіксом (*вітровал, сніговал*);

3) складні терміни з обома питомими іменниковими основами (*лісосад*);

4) складні терміни, першою частиною яких є українська займенникова основа *сам*, а другою – питома або чужомовна дієслівна основа (*самозаростання, самозрідження, самомеліорація*).

Серед фітомеліоративних лексем виявляємо терміни-прикметники, утворені на основі терміносполучень із різними типами синтаксичного зв'язку. Продукування таких одиниць супроводжується додаванням суфіксів зі значенням відносної ознаки чи властивості. Виокремлюємо такі моделі цього способу термінотворення:

1) «прикметникова основа + сполучний голосний *о* + іменникова основа + *-ев-*, *-н-*» із підрядним зв'язком компонентів твірної бази: *лісонасінневе районування, лісорослинні умови, лісопатологічний нагляд*;

2) «іменникова основа + сполучні голосні *е, о* + дієслівна основа + *-льн-*, *-н-*» із підрядним зв'язком компонентів твірної бази: *берегозахисні, схилозахисні смуги; вітрорегульовальні узлісся*. Особливістю основоскладання термінів є словотвірна активність окремих основ, що уточнюють ознаки/ функції інших компонентів. Унаслідок складання таких основ виникають терміни, що вказують на специфіку меліоративних заходів.

Значна частина сучасних фітомеліоративних термінів **чужомовні за походженням**. Особливістю таких одиниць є те, що одні з них залишаються нечленованими, а інші, пристосовуючись до словотвірних закономірностей сучасної української мови і вступаючи в мотиваційні зв'язки з похідними, стають членованими. Складність морфемної будови окремих запозичених термінів полягає в тому, що подекуди важко встановити статус препозиційних чи постпозиційних елементів. У науковій літературі по-різному класифікують ці компоненти: афікси, напівафікси, афіксоїди, компоненти композита, радикасоїди, радикаси, блоки, основи, морфемоїди тощо.

Є. Карпіловська для визначення статусу того чи того елемента як кореневого називає основні ознаки: «його здатність 1) займати початкову позицію в слові та сполучатися з іншими основами, суфіксами або флексіями; 2) сполучатися з префіксами та 3) в кінцевій позиції приєднуватися до

початкової основи за допомогою з'єднувального голосного» [Карпіловська 1999: 186]. Однак кореневий морф може і не поєднуватися ні з суфіксом, ні з флексією, ні зі з'єднувальною голосною. Ураховуючи семантичні особливості чужомовних елементів у термінології (фітомеліоративній), пропонуємо так визначати їхній статус. Кореневий морф – це самостійна морфологічна одиниця чужомовного походження, носій конкретного спеціального, суто фахового значення, що домінує порівняно зі значеннями інших компонентів складної одиниці; у складному слові може бути і першою, і другою його частинами, а також поєднуватися і з коренями, і з афіксами та афіксоїдами. Афіксоїд – це чужомовний елемент, який у мові-реципієнті настільки засвоївся, що став формантом і виконує службову функцію; має ознаки повторюваності, тобто здатний поєднуватися з кореневими морфами й набувати узагальненого значення, властивого службовим морфемам, продукуючи спеціальні одиниці з узагальненим значенням. Залежно від позиції в спеціальному слові виділяємо префіксоїди та суфіксоїди.

У фітомеліоративній лексиці виокремлюємо такі чужомовні елементи:

1) кореневі морфи: **агро-** (грец. agros – поле, «агрономічний») – *агробіогеоценоз, агрорайонування, агротераса, агрофітоценоз*; **біо-** (грец. bios – життя, за значенням відповідає поняттям «біологічний» і «життя») – *біоіндикатор, біоморфа, біосинтез, біофільтр*; **гео-** (грец. gē – Земля, перша частина складних слів, що відповідає поняттю «земля») – *геоекобіота, геоморфологія*; **гідро-** (грец. hydōr – вода, вказує на зв'язок із водою, водними просторами та ін.) – *гідрофіти*; **гігро-** (грец. hygros – вологий) *гігроскопічність*; **зоо-** (грец. zōon – тварина) – *зоолісомеліорація*; **ксено-** (грец. xenos – чужий) – *ксенобіотики*; **ксеро-** (грец. xerōs – сухий) – *ксерофіти, ксеромезофіти*; **мезо-** (грец. mesos – середній, серединний; відповідає поняттям «середній», «помірна величина» або «проміжне положення чого-небудь») – *мезосапроби, мезоксерофіти*; **фото-** (грец. photos – світло; «той, що діє за допомогою світла») – *фотосинтез*; **-стаз** (грец. stasis – стояння, зупинення руху фізіологічного вмісту) – *гомеостаз*; **-тон(и)** (грец. topos – зв'язок із поняттям

«місце») – *едатон*, *кліматон*; **-троф(и)** (грец. *trophē* – їжа; друга частина складних слів, що вказує на зв'язок із поняттям «живлення», «їжа») – *автотрофи*; **-ценоз** (грец. *koinos* – «сукупність») – *агроценоз*, *акваценоз*, *вітоценоз*, *флороценоз*; **-циди** (лат. *caedo* – убиваю; частина складних слів, що відповідає поняттю «знищувачі») – *акарициди*, *гербіциди*;

2) префіксоїди: **авто-** (грец. *autos* – сам, має значення «свій», «власний», «само...») – *автотрофи*; **інтра-** (лат. *intra* – всередині) – *інтразональність*; **макро-** (грец. *macros* – довгий, великий; має значення «великий», «довгий») – *макроелементи*, *макрорельєф*, *макрофактори*; **мега-** (грец. *megas* – великий; що відповідає поняттю «великий», «мільйон», «велетенський») – *мегарельєф*; **мікро-** (грец. *micros* – має значення «малий», «найдрібніший», пов'язаний із вивченням малих величин) – *мікроасоціація*, *мікрорельєф*, *мікрофлора*; **нано-** (грец. *Nannos* – карликовий) – *нанорельєф*;

3) суфіксоїди: **-лог(ія)** (грец. *logos* – слово, учення; розділ науки) – *аутекологія*, *біоценологія*, *геоморфологія*; **-фаг** (грец. *phagos* – пожирач, друга частина слів, означає «поїдач», «поглинач») – *ентомофаг*, *фітофаг*; **-філ(и)** (грец. *philos* – «любитель», «прихильник») – *ефемерофіли*, *ацидофіли*.

Деякі елементи можуть бути кваліфіковані по-різному. Однак кореневими морфами потрактуємо, наприклад, компонент **фіто-** (грец. *phyton* – рослина) безпосередньо вказує на зв'язок із поняттям «рослина», тобто на належність термінів до фітомеліоративної термінології. В аналізованій лексиці він уживається в пре- й постпозиції. Терміни із препозитивним кореневим морфом **фіто-** позначають: назви сукупностей рослинних організмів (*фітоценоз*, *фітоценопопуляція*), назви сукупностей тварин (*фітофаги*, *фітопаразити*), назви маси всіх рослин і їх частин (*фітомаса*), назви атмосферних умов рослинного середовища (*фітоклімат*), назви дій чи процесів (*фітодизайн*, *фітоіндикація*), назви наукових галузей (*фітомеліорація*, *фітоценологія*). У постпозиції кореневий елемент **-фіти** вказує на належність до певного типу рослин (*геліофіти*, *гелофіти*, *гідрофіти*, *ксерофіти*, *ксеромезофіти*). Отже, термінів з елементами **фіто-** й **-фіти** у складі

аналізованої термінології значна кількість, вони виявляють високу словотвірну активність, залишаються носіями лексичного значення термінів, тому, вважаємо, що є коренями. За допомогою цих елементів утворено близько семи терміно-семантичних груп, що формують поняттєве ядро фітомеліорації.

На сучасному етапі розвитку аналізованої термінології важливу роль у термінотворенні відіграє **гібридизація**. Це спосіб продукування гібридних термінологічних одиниць, у будові яких використовуються і питомі, і чужомовні морфи [Романова 2012: 79]. В аналізованій лексиці виділяємо такі за будовою терміни-гібриди: 1) двокомпонентні, де один компонент чужомовний, а інший – питомий (*агростеп, біопошкодження, біорізноманіття, геопотоки*); 2) трикомпонентні: а) два чужомовні компоненти й один – питомий (*агролісоландшафт, агролісопроект, агролісомеліорація, зоолісомеліорація*); б) два питомі компоненти й один – чужомовний (*агролісопасовище*).

У фітомеліоративній термінології спостерігаємо абсолютне переважання словотвірних елементів грецького походження. Досліджувана терміносистема переважно збагатилася чужомовними кореневими морфами (70 % від загальної кількості чужомовних терміноелементів, що використовуються для творення фітомеліоративних термінів), меншою мірою – префіксоїдами та суфіксоїдами. Кореневі запозичені елементи семантично розширюють поняттєве поле галузі; префіксоїди вказують на головну чи додаткову властивість або ознаку об'єкта; суфіксоїди виконують систематизувальну функцію, тобто класифікують термінологічні одиниці.

Творення термінів здійснюється за тими самими способами й принципами, що й словотворення загальноновживаних одиниць української літературної мови. Способи морфологічного термінотворення: префіксальний, суфіксальний, префіксально-суфіксальний та основоскладання. Особливістю фітомеліоративних термінів є широке використання чужомовних елементів – службових і корневих. Для розбудови термінології фітомеліорації питомі морфеми мають більші дериваційні можливості.

Література

Богуш О. Метафора й метонімія в українській астрономічній термінології першої третини ХХ століття. *Типологія та функції мовних одиниць*. Луцьк, 2014. № 1. С. 5–13.

Булик-Верхола С. Вторинна номінація як спосіб творення музичних термінів в українській мові. *Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка»*. Серія «Проблеми української термінології». Львів, 2008. № 620. С. 62–65.

Гладун Г. Б. Лісові меліорації: термінологічний словник. 2-ге вид., доп. Харків: Нове слово, 2008. 244 с.

Луковенко Т.О. Складання як один зі способів термінотворення у галузі гомеопатії. *Термінологічний вісник*. Київ: ІУМ НАНУ, 2013. Вип. 2 (2). С. 28–31.

Карпіловська Є. А. Суфіксальна підсистема сучасної української літературної мови: будова та реалізація / Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України. Київ, 1999. 297 с.

Клименко Н. Ф. Словоскладання. Абревіація. *Словотвір сучасної української мови*. Київ: Наук. думка, 1979. С. 314–402

Мар'янюк Я. Основоскладання як спосіб термінотворення в українській термінології дизайну. *Вісник Нац. ун-ту «Львів. політехніка»*: Серія «Проблеми української термінології». Львів, 2012. № 733. С. 208–211.

Петрова Т. О. Сучасні аспекти вивчення метафоризації термінів в українському термінознавстві (актуалізація когнітивного підходу). *Мова*. Одеса: Астропринт, 2021. № 35. С. 173–181. DOI: 10.18524/2307–4558.2021.35.237852. <http://mova.onu.edu.ua/article/view/237852>

Петрова Т. О. Фітомеліоративна термінологія сучасної української мови та її відображення в термінологічному словнику комбінованого типу. Харків: ТОВ «ТПГ», 2018. 227 с. <https://repo.btu.kharkov.ua/jspui/handle/123456789/24329>.

Петрова Т. О. Шляхи формування сучасної української фітомеліоративної термінології: термінологізування загальноновживаної лексики й ретермінологізування лексики інших наук. *Вісник Нац. ун-ту «Львівська*

політехніка». Серія «Проблеми української термінології», Львів, 2017. № 869. С. 77–82.

Романова О. Запозичення в українській термінології швацької промисловості. *Мовознавчий вісник*. 2012. Вип. 14–15. С. 75–83.

Романова О. Метонімія в українській швацькій термінології. *Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка»*. Серія «Проблеми української термінології». Львів, 2011. № 709. С. 47–50.

Українська мова: Енциклопедія / Редкол.: В. М. Русанівський, (співголова), О. О. Тараненко (співголова), М. П. Зяблюк та ін. 2-ге вид., випр. і доп. Київ: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. 824 с.

Цісар Н. Метонімічні транспозиції у медичній терміносистемі. *Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка»*. Серія «Проблеми української термінології». Львів, 2007. № 593. С. 57–60.

Шматко І. В. Композиція як один із способів поповнення термінології бджільництва. *Наукові записки [Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя]*. Серія : Філологічні науки. 2011. Кн. 2. С. 52–55.

Контрольні запитання

1. Схарактеризуйте джерела формування термінології.
2. Перерахуйте шляхи формування термінології.
3. Розкрийте особливості термінологізування загальноживаної лексики.
4. Опишіть специфіку лексико-семантичного термінотворення.
5. Ретермінологізування спеціальної лексики інших наук.
6. Назвіть способи морфологічного термінотворення.

Тема 7. Системні відношення в термінології

- 7.1. Родо-видові відношення в термінології.
- 7.2. Синонімні відношення в термінології.
- 7.3. Антонімні відношення в термінології.

7.1. Родо-видові відношення в термінології. Систематизування термінологічних одиниць є важливим етапом на шляху опису цілісної терміносистеми української мови. У кожній терміносистемі на семасіологічному рівні визначені зв'язки між поняттями термінів. Між термінами певної науки, галузі встановлюється змістова (семантична) системність, яку визначають родо-видові, антонімні, синонімні зв'язки.

Родо-видові зв'язки – це «ієрархічні зв'язки, коли вужче за обсягом (видове) поняття підпорядковане ширшому за обсягом (родовому) поняттю. Вужче поняття має всі ознаки ширшого поняття і ще (хоча б одну) додаткову ознаку, що дає змогу утворювати низку вужчих понять за однакового рівня абстракції» [Термінологічна робота... 2010]. Родовим (гіперонімом) може бути поняття, конкретизоване за різними критеріями, утворювати низку вужчих понять за однаковим рівнем абстракції критеріями. Наприклад, галузь *фітомеліорація* (як гіперонім) може мати такі підгалузі (гіпоніми): *гуманітарна, природоохоронна, біопродукційна, сільськогосподарська та інженерна* [Гладун 2008: 151].

Гіперонімами в досліджуваній галузі найчастіше можуть бути іменники. Багатогалузевий «Термінологічний словник з питань ґрунтознавства, агрохімії і меліорації ґрунтів» (Харків, 1998) містить 1 360 термінів, серед яких виділяємо значну кількість фітомеліоративних терміноодиниць із родо-видовими відношеннями. Наприклад, до родового терміна *меліорація* подано 11 видових, *земля* – 12, *дренаж* – 17, *вода* – 18, *волога* – 30, а до базового терміна фітомеліорації *ґрунти* – 65 гіпонімів. Усього ж у словнику обсягом 1 360 одиниць зафіксовано 1088 (80 %) фітомеліоративних термінів, із-поміж яких 228 (17 %) одиниць мають родо-видову класифікацію.

У термінографічній праці «Лісові меліорації агроландшафтів: словник-довідник термінів та визначень» (Харків, 2003) виявлено 150 терміноодиниць (10,7 %) із родо-видовими зв'язками. Найбільшу кількість видових конкретизаторів – 36 одиниць – має гіперонім *насадження*. У другому доповненому виданні словника «Лісові меліорації: термінологічний словник»

цей гіпонімічний ряд зменшено до 33 одиниць (Харків, 2015); до родових понять наведено нові гіпоніми, що свідчить про постійний розвиток галузі: *рослини – адвентивні, вищі, евтрофні, індикаторні, культурні, піонерні*.

Аналіз словників засвідчує, що найбільш використовуваними є два типи способів побудови родо-видових зв'язків. Перший тип репрезентують конструкції, де родовими є терміни-іменники, а видовими – терміни, виражені: 1) прикметником (*водозатримний вал, водонапрямний вал; ступінчаста тераса, траншейна тераса*); 2) пасивним дієприкметником (*заболочені ґрунти, змиті ґрунти*); 3) терміносполученнями: а) «прикметник (або пасивний дієприкметник) + іменник (Р. в.)» (*водна меліорація ландшафтів, лісова меліорація пісків, меліорація піщаних ґрунтів, меліорація перезволожених земель*); 4) прийменниковою конструкцією (*допоміжні дерева, дерева з низько піднятою кроною, кращі дерева*).

Другий тип репрезентують такі моделі: 1) родовий термін виражений сполученням «іменник + іменник (Р. в.)», а його видовий конкретизатор – прикметником (*деревний тип садіння, комбінований тип садіння, чагарниковий тип садіння*); 2) родовий термін – «прикметник + іменник», а видовий – прийменникова конструкція (*берегозахисні лісові насадження, ґрунтозакріплювальні лісові насадження, лісові насадження для вітропослаблення, лісові насадження для захисту водоймищ*).

Між гіперонімом і гіпонімами можуть бути послідовні й паралельні взаємозв'язки, що залежать від способу конкретизування родового поняття. Послідовний (ланцюговий) характер взаємозв'язків передбачає поступове уточнення значення родового поняття, тобто мовна одиниця попереднього рівня є гіперонімом для наступного. Наприклад, родові поняття **закріплення** уточнюють видові конкретизатори *закріплення пісків* і *закріплення ґрунтів*. Названі співгіпоніми першого рівня утворюють нові парадигми, стаючи гіперонімами другого рівня ієрархії: **закріплення пісків** – *закріплення пісків біологічними методами, закріплення пісків механічними методами, закріплення пісків хімічними методами*; **закріплення ґрунтів** – *закріплення ґрунтів*

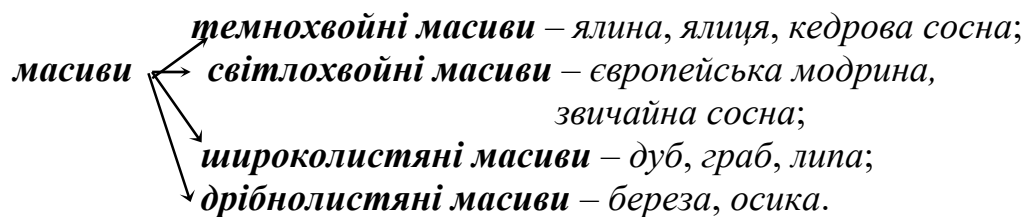
корінням, закріплення ґрунтів механічними методами. Родове поняття **екотип** (об'єднання в межах одного виду особин, що пристосовані до специфічних умов існування) за ознакою 'формувальний чинник середовища' має такі гіпоніми *кліматипи, едафотипи, ценотипи*. Ці співгіпоніми є гіперонімами наступного рівня, формуючи такі парадигми: **кліматипи** – *ксерофіти, анемохори, склерофіти*; **едафотипи** – *мезофіти, гідрофіти*; **ценотипи** – *геліофіти, сціофіти*. У цій термносистемі гіперо-гіпонімічні групи з послідовними структурами є більш поширеними.

Паралельні структури вибудовуються на підставі різних класифікаційних ознак, кожна з яких є підґрунтям для виділення гіпонімічних підгруп, що підпорядковуються одному гіпероніму. Зокрема, термін *популяція* («сукупність особин одного виду, що певний час існує на певній частині ареалу») є гіперонімом, значення якого звужують гіпоніми, об'єднані в підгрупи за такими ознаками: а) за віком: *інвазійні популяції, нормальні популяції, регресивні популяції*; б) за вітальністю (співвідношення в ценопопуляції особин із різним рівнем життєздатності): *дегресивні популяції, рівноважні популяції*; в) за часом існування: *постійні популяції, тимчасові популяції*; г) за здатністю до розмноження: *антропогенні популяції, апокліматичні популяції, залежні популяції, незалежні популяції*. Розглянуті структури гіперо-гіпонімії в чистому вигляді презентовані незначною кількістю (47 од.) і лише серед термінів, мікрополя яких ще формуються.

Логіко-семантичне структурування термінів фітомеліорації відбувається за двома типами зв'язків між гіперонімами й гіпонімами: власне семантичним і формально-семантичним. Власне семантичні відношення будуються на основі семантичної спорідненості, водночас родові й видові одиниці не мають спільного формального елемента. Родовими й видовими назвами можуть бути синтетичні (іменники) та аналітичні терміни: **антропогенні форми рельєфу** – *вали, дамби, кар'єри, тераси*; **мікрорельєф** – *блюдця, бугри, коси, невеликі лійки, мікронідвищення, прируслові вали*.

Формально-семантичні зв'язки між родовим і видовими галузевими термінами ґрунтуються на використанні гіпонімами спільного формального елемента (родової назви), що здебільшого виражений іменником, наприклад: *землі* – *еродовані землі, заплавні землі, землі сільськогосподарського призначення, зрошувані землі, меліоровані землі, небезпечні землі, незрошувані землі, незручні землі; рельєф* – *антропогенний рельєф, рельєф піщаних земель, рельєф суші, техногенний рельєф.*

Для деяких фітомеліоративних термінів, що мають мікрополе з гіперо-гіпонімічною ієрархією, можливе комбінування власне семантичного й формально-семантичного зв'язків між родовою назвою та видовими одиницями. Наприклад, між гіперонімом *масив* і його гіпонімами першого рівня ієрархії відстежуємо формально-семантичні відношення, а між гіпонімами другого рівня – власне семантичні відношення:

Аналіз гіперо-гіпонімії у термінології фітомеліорації показує, що родові відношення виникають серед таких терміно-семантичних груп: 1) «рослини» (*порода* – *деревна порода, деревна головна порода, деревна переважна порода, деревна пустельна порода, тіньовитривала порода*); 2) «рослинні сукупності» (*насадження* – *лісові насадження, лісові агролісомеліоративні насадження, лісові гірськозахисні насадження, лісові захисні, насадження лісові кулісні насадження*); 3) «сукупності тварин» (*фауна* – *ґрунтова фауна, пустельна фауна*); 4) «речовини або об'єкти, що підтримують життєдіяльність організму» (*ресурси* – *біологічні ресурси, генетичні ресурси, екологічні ресурси, земельні ресурси, ґрунтові земельні ресурси, пасовищні ресурси, рослинні ресурси*); 5) «частини території» (*берег* – *берег балки, берег яру, еродовані береги, завітрянні береги*); 6) «природні матеріали, породи» (*піски* – *алювіальні піски, закріплені піски, рухливі піски*);

7) «властивості об'єктів» (*лісистість* – мінімальна необхідна лісистість, *полезахисна лісистість*); 8) «заходи» (*рубання* – поновлювальні рубання, *реконструктивні рубання*, *рубання догляду*, *санітарні рубання*); 9) «споруди» (*конструкція* – *конструкція лісових захисних смуг*, *ажурна конструкція лісових захисних смуг*, *продувна конструкція лісових захисних смуг*); 10) «показники» (*висота* – *висота лісової смуги*, *захисна висота лісової смуги*, *висота перетину рельєфу*); 11) «системи контролю» (*моніторинг* – *лісомеліоративний моніторинг*, *фітобіотичний моніторинг*). Ці терміно-семантичні групи формують поняттєве ядро фітомеліорації, що презентоване поняттєвими полями «рослини» й «частини території», усередині яких між терміногрупами існують системні зв'язки. Отже, родо-видові зв'язки в термінології фітомеліорації організовують галузеву терміносистему як ієрархію термінів різних рівнів узагальнення. Наявність ієрархічної побудови термінологічних конструкцій такого типу відображає розвиток і становлення поняттєво-термінологічного апарату фітомеліорації.

7.2. Синонімні відношення в термінології. Термінологія є важливим складником лексики, її підсистемою, і розвивається за тими самими законами, що й словниковий склад літературної мови. Синонімію термінів, наприклад бібліотекознавства та бібліографознавства, військових, термінів генетики, загального землеробства, землеустрою і кадастру, машинобудування, менеджменту, цукрового виробництва, фітомеліорації, розглядають відповідно Р. Білоусова [Білоусова 2021], Я. Яремко [Яремко 2005], С. Лбаюрський [Лбаюрський 2006], О. Тур [Тур 2005], Н. Краснопольська [Краснопольська 2005], О. Литвин [Литвин 2000], Л. Задояна [Задояна 2008], Т. Петрова [Петрова 2014б, 2014в] та ін.

Більшість науковців уважають термінологічну синонімію взагалі недопустимою, проте інші дослідники визнають її позитивний вплив на терміносистеми. Такого погляду дотримуються сучасні мовознавці. Наприклад, О. Литвин підкреслює, що різноманітність синонімних відношень в українській машинобудівній термінології є позитивною ознакою, однак надмірну їх

кількість розглядає як деяку нестабільність термінології [Литвин 2000: 283]. Синонімія в термінології відіграє роль каталізатора позитивної динаміки розвитку будь-якої сучасної терміносистеми, що відображає або початковий етап її становлення, або момент інтенсивної її розбудови, або період її нормування. Відсутність синонімних відношень у певній терміносистемі засвідчує припинення її розвитку, що може бути пов'язано із занепадом галузі.

Науковці виділяють різні причини виникнення та функціонування синонімії в українській термінології, наприклад: Д. Якимович-Чапран у мовознавчій термінолексичі XVI – VII століть називає «пошук максимально адекватних назв для певних понять та бажання уніфікувати номінаційні парадигми задля кращої систематизації термінолексики» [Якимович-Чапран 2013: 130]. Л. Задояна і Н. Цимбал підкреслюють, що синонімія в термінології спричинена лінгвальними й екстралінгвальними чинниками: 1) неуніфікованістю термінології; 2) постійним розвитком наук, що супроводжується появою нових понять та бажанням дати кожному поняттю найточнішу номінацію; 3) наявністю застарілих назв, які одночасно функціонують із новими; 4) відродженням вдалих термінів, які з певних причин не використовували протягом певного часу; 5) паралельним уживанням запозиченого й автохтонного термінів; 6) необхідністю мовної економії, що породжує синонімію різних структурних рівнів; 7) номінацією того самого різними науковими школами чи вченими; 8) необхідністю номінації за кількома номінативними типами [Задояна 2008: 247; Цимбал: 2007: 47]. Названі вище причини появи термінів-синонімів зумовлені специфікою терміна як мовного знака.

Науковці неоднаково називають терміни-синоніми в термінології, наприклад: «дублети», «синонімні терміни», «синонімічні терміни», «синонімічні відповідники», «терміни-синоніми», «термінологічні синоніми», «терміносиноніми» та ін. У дослідженні використовуємо поняття «терміни-синоніми» й «термінологічні синоніми» як синонімічні. Терміни-синоніми – це тотожні або близькі за значенням різнокореневі терміноодиниці, що належать до того самого денотата, можуть бути різними за структурою чи походженням.

Головними критеріями виділення термінів-синонімів у термінології вважаємо їхню семантичну близькість і здатність заміщувати один одного без порушення змісту наукового контексту.

У досліджуваній термінології явище синонімії фіксуємо в терміносемантичних групах агролісомеліорації і гідролісомеліорації: «природні утворення» (*відкоси – схили, улоговина – западина*), «процеси» (*площинна ерозія – змив, розповсюдження дендрофлори – інтродукція*), «заходи» (*висушування ґрунтів – гідрологічний режим, диференціація стовбурів – зріджування насаджень*), «природні матеріали, породи» (*карбонатний ґрунт – рендзина*), «споруди» (*скидні лотки – акведуки, стоковідвідні водотоки – тальвеги*), «ознаки і властивості» (*еродованість – пошкодженість*), «рослинні сукупності» (*рослинне угруповання – фітоценоз*). Перелік груп може поповнюватися, оскільки термінологічний апарат галузі постійно розбудовується.

Синонімні відношення в термінології фітомеліорації класифікуємо за такими ознаками: за структурою (синтетичні й аналітичні), за походженням (питомі й чужомовні). Синонімними можуть бути питомі синтетичні різнокореневі терміни, наприклад: *засипання – виположення, западина – улоговина*. В означеній групі термінів виникають синонімні відношення за такими моделями: а) «питомий термін – питомий термін» (*балка – суходіл, відкоси – схили, кротування – щілювання*); б) «питомий термін – чужомовний термін» (*вбирання – абсорбція, краєвид – ландшафт, пошкодженість – еродованість*); в) «чужомовний термін – чужомовний термін» (*біогрупа – мікроасоціація, геокомплекс – фація*).

Терміноодиниці аналітичного типу встановлюють синонімічні зв'язки між різними за структурою термінами за такими моделями: а) «аналітичний термін – синтетичний термін» (*відновлення лісового середовища – сільватизація, намиті піщані дамби – гідровідвали, площинна ерозія – змив, розповсюдження дендрофлори – інтродукція, рослинне угруповання – фітоценоз, сівба багаторічних трав – залуження*); б) «аналітичний термін – аналітичний термін» (*генетична класифікація – класифікація ґрунтів, гранулометричний*

склад ґрунту – текстура ґрунту, диференціація стовбурів – зріджування насаджень, просторова структура – морфологія фітоценозу тощо).

Окрім того, із-поміж аналітичних одиниць виділяємо групу термінів, деякі компоненти яких мають синоніми, що можуть бути виражені такими частинами мови: іменником (*вирубубання чагарників /кущів/, відновлення /замінення/ лісових смуг, зімкнутість крон /пологу/*; прикметником (*байрачні /балкові/ ліси, обривисті /стрімкі/ схили, ступінчасті /врізні/ тераси, фітоценотичний /автотрофний/ покрив*); дієприкметником (*заболочені /підтоплені/ землі, озеленені /фітомеліоровані/ території*).

Отже, синонімія синтетичних термінів в аналізованій термінології не є поширеним явищем, переважно вона стосується аналітичних терміноодиниць. Терміни-синоніми дають змогу найповніше задовольнити потреби наукового спілкування, відібрати кращий відповідник поняттю, забезпечити належний рівень культури наукової мови. Відносно високий ступінь синонімічності (7 %) властивий фітомеліоративній термінології на сучасному етапі її поступу.

7.3. Антонімні відношення. Антонімія є одним із найрегулярніших лексико-семантичних явищ у термінології. Антонімні зв'язки в багатьох терміносистемах, зокрема авіації, біології, видавництва, гірничої та дорожньо-будівельної справи, холодильної техніки, швацькій, фітомеліоративній тощо, характеризують відповідно Л. Халіновська [Халіновська 2010], Л. Симоненко [Симоненко 1991], М. Процик [Процик 2006], О. Колган [Колган 2008], Н. Книщенко [Книщенко 2012], О. Южакова [Южакова 2006], О. Романова [Романова 2012], Т. Петрова [Петрова 2014б, 2014в] та ін.

Антонімія як семантичне явище набуває особливого значення в термінології, оскільки організовує її як систему понять. Основою антонімних відношень між термінами дослідники називають класифікаційні зв'язки родових ознак. На нашу думку, найважливішими категоріями системної організації термінів є антонімія і гіперо-гіпонімія, тісна взаємодія яких сприяє виникненню взаємопротиставлених пар термінів зі спільним гіперонімом для

обох членів антонімної пари, наприклад: *молодий вік лісу – середній вік лісу – старий вік лісу – критичний вік лісу*.

Антонімія більшою мірою виникає між термінами, ніж між загальноновживаними одиницями. Антонімія є одним із головних показників формування терміносистеми. Критерієм визначення термінів-антонімів обираємо семантичний. Поняття «антонімні відношення» й «антонімні зв'язки» використовуємо як синонімні. Антонімні відношення – це відношення між двома поняттями, що виражають семантичну протилежність наукових понять або гіпонімних понять, що конкретизують один гіперонім і мають протилежні семи. Основною одиницею аналізу антонімних відношень у спеціальній лексиці є термінологічна антонімна пара (ТАП).

Антоніміні відношення в терміносистемі фітомеліорації виникають між одиницями, які позначають ознаки та властивості (*антропогенна рослинність – природна рослинність, вертикальне співтовариство – горизонтальне співтовариство, внутрішньогрунтовий стік – поверхневий стік*) або процеси (*солонцювання – розсолонцювання, зрошення – осушення* та ін.). Частиномовне вираження антонімів презентоване здебільшого прикметниками (*антропогенний ландшафт – природний ландшафт, верхові води – ґрунтові води*), іменниками (*макрорельєф – мікрорельєф, угіддя – неугіддя, опріснення – засолення*), дієприкметниками (*гірський залісений схил – гірський оголений схил*).

Термінологічні антонімні пари аналізуємо за такими параметрами: 1) планом вираження мовних одиниць; 2) поняттєво-семантичними зв'язками; 3) обсягом протиставлюваних значень членів таких пар [Романова 2012: 151]. За планом вираження антонімні одиниці в термінології фітомеліорації можуть бути аналітичними й синтетичними термінами.

Антонімні **синтетичні терміни** характеризуємо за різними параметрами: 1) за кількістю кореневих морфів: прості (*заліснення – опустелювання*); складних антонімних синтетичних термінів не виявлено;

2) за якістю (подібністю) кореневих морфів фіксуємо різнокореневі (*зрошення – осушення*), спільнокореневі (*угіддя – неугіддя, солонцювання –*

розсолонцювання), змішаного типу (*макроелементи – мікроелементи, макрорельєф – мікрорельєф*);

3) за частиномовним вираженням: лише іменникові (*залісення – опустелювання, угіддя – невіддя*);

4) за походженням: питомі (*зрошення – осушення, угіддя – невіддя*), чужомовні (*макрорельєф – мікрорельєф, натуралізація – ренатуралізація*). В українській термінології фітомеліорації антонімні синтетичні терміни формують групу базових термінів, що розбудовують системні відношення.

Серед антонімних **аналітичних термінів** за кількістю компонентів виділяємо: 1) двокомпонентні (*активне розселення – пасивне розселення, закріплені піски – рухливі піски, зрошувальна норма – норма осушення*). Окрім того, двокомпонентні терміни можуть утворювати антонімічну пару із синтетичними термінами, наприклад: *землі незручні – угіддя*; 2) трикомпонентні (*вузькощілинна проекція крон – широкощілинна проекція крон, лісова багаторядна смуга – лісова однорядна смуга, найменша капілярність ґрунту – повна капілярність ґрунту*); 3) чотирикомпонентні (*гомогенна горизонтальна просторова структура – мозаїчна горизонтальна просторова структура*). У термінології фітомеліорації переважають двокомпонентні антонімічні пари.

За кількістю кореневих морфів серед компонентів аналітичних ТАП існують: 1) прості протиставлювані компоненти (*вершина яру – глибина яру, мокра виїмка ґрунту – суха виїмка ґрунту*); 2) складні компоненти (*дрібнодірчаста проекція крон – великодірчаста проекція крон*); 3) прості компоненти протиставлювані складним, і навпаки (*внутрішньоґрунтовий стік – поверхневий стік*). Серед антонімних пар аналітичних термінів виділяємо протиставлювані компоненти, що можуть бути різнокореневими (*верхові води – ґрунтові води, меліорація великих рік – меліорація малих рік*), спільнокореневими (*лісонепридатні ґрунти – лісопридатні ґрунти, незворотні зміни середовища – зворотні зміни природного середовища*). За походженням протиставлювані компоненти антонімних термінів-словосполучень можуть бути питомими (*внутрішнє узлісся – зовнішнє узлісся, високі рослини – низькі*

рослини), чужомовними (активне розселення – пасивне розселення, вертикальне співтовариство – горизонтальне співтовариство), питомими й чужомовними (динаміка фітоценозу – стійкість фітоценозу, антропогенний ландшафт – природний ландшафт).

За поняттєво-семантичними зв'язками функціують такі типи ТАП:

а) контрарні – між протилежними поняттями існують одне або кілька проміжних понять, наприклад: синтетичні (*нанорельєф – мікрорельєф – макрорельєф – мегарельєф*); аналітичні (*молодий вік лісу – середній вік лісу – старий вік лісу – критичний вік лісу*);

б) контрадикторні – зв'язки з яскраво вираженим протиставним направленням. Головною ознакою контрадикторності таких пар є полярність зв'язків між ними. За планом вираження вони можуть бути спільнокореневими одиницями, одна з яких утворена за допомогою префікса зі значенням негативності або втрати певної ознаки, властивості. Наприклад, *стале землеробство – нестале землеробство, нітрифікаційна активність ґрунту – денітрифікаційна активність ґрунту*;

в) комплементарні – антонімічні відношення, що «позначають два взаємодоповнювальні видові поняття, які разом становлять певне родові поняття, без проміжних ланок» [Українська мова 2004: 27]: *антропогенна рослинність – природна рослинність, природна родючість – штучна родючість*;

г) векторні – антоніми позначають дві протилежно спрямовані або взаємнозворотні дії, явища, ознаки, напрями: *внутрішньогрунтовий стік – поверхневий стік, вертикальне співтовариство – горизонтальне співтовариство*;

ґ) координатні – антоніми позначають дві протилежні точки певного просторового або часового відрізка: *верхньонаметові групи деревних рослин – нижньонаметові групи деревних рослин, вершина яру – глибина яру*.

Кожне з проаналізованих явищ відіграє у формуванні української фітомеліоративної терміносистеми важливу роль: 1) родо-видові відношення організують галузеву термінологічну систему як ієрархію термінів різних рівнів узагальнення, дають найвищу оцінку розвитку й становленню поняттєво-

термінологічного апарату фітомеліорації; 2) синонімія термінів відображає системний процес формування найбільш оптимальної і точної назви наукового поняття; 3) антонімія впорядковує взаємозв'язки між поняттями й системно структурує семантику терміноодиниць.

Література

Білоусова Р. З Синонімія в терміносистемі українського бібліотекознавства та бібліографознавства. *Термінологічний вісник*. Київ, 2021. Вип. 6. С. 284–295.

Гладун Г. Б. Лісові меліорації: термінологічний словник. 2-ге вид., доп. Харків: Нове слово, 2008. 244 с.

Задояна Л. Синонімія в сучасній українській термінології цукрового виробництва. *Проблеми української термінології*. Львів, 2008. С. 246–249.

Краснопольська Н. Синонімія у термінології менеджменту. *Українська термінологія і сучасність*. Київ, 2005. Вип. VI. С. 111–114.

Лбаюрський С. Синонімія термінів загального землеробства. *Стиль і текст*. Київ, 2006. Вип. 7. С. 163–168.

Литвин О. Синонімія та варіантність в українській машинобудівній термінології. *Вісник Львів. ун-ту*. Серія філологічна. Львів, 2000. Вип. 29. С. 279–284.

Книщенко Н. Особливості прояву відношень антонімії в системі сучасної дорожньо-будівельної термінології. *Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка»*. Серія «Проблеми української термінології». Львів, 2012. № 733. С. 107–109.

Колган О. Антонімія української гірничої термінології. *Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка»*. Серія «Проблеми української термінології». Львів, 2008. № 620. С. 53–56.

Петрова Т. О. Іншомовні словотвірні елементи в українській фітомеліоративній термінології. *Мова і культура*. Київ, 2014а. Вип. 17. Т. II (170). С. 309–315.

Петрова Т. О. Особливості семантичної параметризації української фітомеліоративної термінології у спеціальних словниках кінця ХХ ст. – початку

XXI ст. *Науковий вісник Східноєвропейського нац. ун-ту імені Лесі Українки*. Серія: Філологічні науки. Мовознавство. Луцьк, 2014б. № 12 (289). С. 118–124.

Петрова Т. О. Родо-видові відношення в комбінованому словнику фітомеліоративної термінології. *Термінологічний вісник*. Київ, 2015. Вип. 3 (1). С. 141–150.

Петрова Т. О. Синонімія та антонімія в українській фітомеліоративній термінології у спеціальних словниках початку XXI ст. *Вісник Національного ун-ту «Львівська політехніка»*. Серія «Проблеми української термінології». Львів, 2014в. № 791. С. 82–87.

Петрова Т. О. Фітомеліоративна термінологія сучасної української мови та її відображення в термінологічному словнику комбінованого типу. Харків: ТОВ «ТПГ», 2018. 227 с. <https://repo.btu.kharkov.ua/jspui/handle/123456789/24329>.

Процик М. Антонімічні відношення в українській видавничій термінології. *Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка»*. Серія «Проблеми української термінології». Львів, 2006. № 559. С. 293–295.

Романова О. О. Антонімічні відношення в українській швацькій термінології. *Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка»*. Серія «Проблеми української термінології». Львів, 2012. № 733. С. 149–154.

Симоненко Л. О. Формування української біологічної термінології: монографія. Київ: Наук. думка, 1991. 152 с.

Термінологічна робота. Засади і правила розроблення стандартів на терміни та визначення понять: ДСТУ 3966:2009. Київ: ДЕРЖСПОЖИВСТАНДАРТ УКРАЇНИ, 2010. https://zakon.isu.net.ua/sites/default/files/normdocs/dstu_3966_2009.pdf.

Тур О. Явище синонімії в українській термінології землеустрою та кадастру. *Українська термінологія і сучасність*. Київ, 2005. Вип. VI. С. 221–224.

Халіновська Л. А. Явище антонімії в авіаційній термінології. *Наук. вісник Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки*. 2010. С. 366–369.

Южакова О. Антонімічні відношення у науково-технічному тексті (на матеріалі термінології холодильної техніки). *Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка»*. Серія «Проблеми української термінології». Львів, 2006. № 59. С. 141–149.

Яремко Я. Розвиток синонімічних рядів в українській військовій термінології козацької доби. *Українська термінологія і сучасність*. Київ, 2005. Вип. VI. С. 249–253.

Контрольні запитання

1. Які відношення між термінами певної галузі визначають встановлення їхньої змістової (семантичної) системності?
2. Розкрийте зміст поняття «родо-видові відношення в термінології».
3. Яким поняттям може бути гіперонім?
4. Схарактеризуйте специфіку послідовних і паралельних взаємозв'язків між гіперонімом і гіпонімами.
5. Які чинники спричиняють синонімічні відношення в термінології?
6. Назвіть різновиди синонімів у термінології.
7. Що засвідчує наявність синонімічних відношень у певній термінології?
8. Схарактеризуйте антонімічні відношення в термінології як один із головних показників формування терміносистеми.
9. За якими параметрами аналізують термінологічні антонімічні пари?
10. За якими параметрами розглядають антонімічні синтетичні терміни?
11. Які антонімічні аналітичні терміни виокремлюють за кількістю компонентів?

РОЗДІЛ 2

Прикладний вимір дослідження термінології

Тема 8. Термінологічний словник:

визначення, ознаки, методологічні принципи укладання

8.1. Поняття «термінологічний словник».

8.2. Місце термінологічного словника в системі словників. Ознаки термінологічних словників.

8.3. Систематизація термінологічних словників.

8.4. Ідеальний термінологічний словник.

8.5. Методологічні принципи укладання термінологічного словника.

8.1. Поняття «термінологічний словник». У методиці дослідження термінології значущим є виокремлення лексикологічного, прикладного термінографічного, теоретичного термінографічного напрямів [Крижанівська 1984]. У новому тисячолітті термінологія позиціонується як міждисциплінарна наука, що поступально розвивається в теоретичному й прикладному вимірах, задовольняючи потреби фахового спілкування. У сучасній суверенній Україні важливим завданням термінознавства є розв'язання теоретичних і прикладних проблем – систематизування, впорядкування та стандартизування наукової термінології через студіювання терміносистем галузей знань, їх кодифікування в термінологічних словниках і довідниках, презентування в підручниках, посібниках, актуалізування в кодексах, унормування в державних стандартах на терміни й визначення, вироблення законодавчих актів українською мовою тощо.

У науковій літературі дефініція поняття «термінологічний словник» постійно переосмислюється, уточнюється. Це зумовлено прагненням фахівців найточніше інтерпретувати вагоме значення термінографічного джерела за різних суспільно-політичних умов розвою науки в певній державі.

Українські термінологи кваліфікують *термінологічний словник* як багатогранну працю, «яка не лише відбиває стан розвитку тієї чи тієї ділянки знань та її термінології на час його створення, а ще й є своєрідним пропагандистом нормативної уніфікованої та кодифікованої термінології вихідної мови і залучених до нього мов» [Симоненко 2011: 308]. Закордонні вчені витлумачують сучасний термінологічний словник як «макрознак знань, що імплікує його певну структуру» [Michałowski 2017: 230]. Ідеться про розуміння структури словника як багаторівневого тексту, що характеризується цілісністю його значення. Для найменування видання, що презентує термінологічний апарат певної науки чи галузі, використовують одиниці *галузевий словник, спеціальний словник, спеціальне видання, термінографічне видання, термінографічне джерело, термінологічний словник, фаховий словник* як синоніми.

8.2. Місце термінологічного словника в системі словників. Ознаки термінологічних словників. Термінологічний словник є одним із різновидів лінгвістичних словників, що відображає спеціальну лексику галузі (галузей) чи підгалузі (підгалузей) певної науки [Загнітко 2012: Т. 3: 313]. Однак, з'ясовуючи **місце** термінологічних словників у наявних класифікаціях, сучасні фахівці вважають, що вони (а) наближаються до довідників енциклопедичного типу чи (б) перебувають на межі між словниками енциклопедичного та філологічного типів [Казимирова 2015: 23–24].

Термінологічні словники відрізняються від лінгвістичних **диференційними ознаками**: вони (1) описують лише термінологію різних галузей науки й техніки; (2) розкривають зміст понять термінів через їх дефініювання, ураховуючи класифікаційні зв'язки між ними; (3) призначені для фахівців певної галузі знань [Цимбал 2008: 139]. Отже, термінографічні праці не є «чистими» лінгвістичними джерелами: їх кваліфікують як словники лінгвістично-енциклопедичного типу, позаяк їм властивий насамперед довідковий, енциклопедичний характер викладу інформації.

Термінологічний словник кваліфікують як «окремий лексикографічний тип» [Полюга 2007: 225]. Термінологічні словники мають такі ознаки:

(а) відображають терміни і їх поняття як окрему терміносистему відповідної галузі знань, а також їх (б) характеризує найвищий рівень спеціалізованості, (в) це спеціальні тексти з гіпертекстовою структурою. Відповідно, термінологічні словники – спеціальний тип словників.

8.3. Систематизація українських термінологічних словників.

Систематизація термінологічних словників – це угруповання термінографічних видань за спільними ознаками [Петрова 2021: 100]. Явище диференціації термінологічних словників розглядають у системі проблематики термінографії. Розгалуженість системи словників свідчить про широке функціонування мови, відповідний рівень культури кожного народу.

Дослідженню питання систематизації (класифікації) термінологічних словників присвячено низку праць українських (В. Дубічинський, О. Іванова, М. Комова, В. Широков та ін.), польських (В. Змарзер, Я. Лукшин, М. Клейновська-Боровська, М. Лукасик, В. Шемінська та ін.), англійських (Ф. Хаусманн та ін.), німецьких (К. Опіц, Х. Калверкампер та ін.) дослідників. Попри численність наукових розвідок, єдиної уніфікованої системи чи набору критеріїв для їх поділу ще не вироблено. Натомість під час укладання фахового словника його авторів необхідно актуалізувати певний алгоритм: (1) обрати в системі термінографічних джерел найбільш відповідний призначенню створюваного словника тип і дотримуватися вимог до нього та ознак, (2) спертися на верифіковані методологічні принципи та засади його впорядкування, (3) використати найбільш успішні способи презентування терміносистеми описуваної науки тощо. Для вдосконалення якостей розроблюваного джерела також варто ретельно вивчити в діахронії та синхронії критичні оцінки, урахувати зауваження та практичні рекомендації, викладені експертами в рецензіях на термінографічні праці відповідного типу.

Сутність видової і типологічної класифікацій термінографічних праць полягає в диференціюванні об'єктів аналізу за певними визначальними ознаками. «Видову й типологічну класифікаційні схеми створюють на основі різних логічних процесів. Якщо в основу видової класифікації покладено

диференціацію ознак, то в основу типологізації – їхню інтеграцію» [Комова 2008: 145]. Отже, беручи до уваги практику вживання аналізованих термінів і враховуючи неуніфікованість їх використання, актуалізуємо термін *систематизація термінологічних словників* для позначення впорядкованого опису термінографічних видань із їх розподілом на типи, підтипи, види, підвиди за спільними ознаками й призначенням.

Термінографічні джерела розподіляють за різними критеріями, що характеризують певний аспект аналізу видання. Більшість системних характеристик термінологічних словників містять від трьох [Комова 2008: 144–147; Szemińska 2013: 32] до 10 класифікаційних ознак [Łukasik 2007: 10–15]. Спеціальні видання розрізняють, наприклад, за ознаками (три одиниці з внутрішнім поділом [Комова 2008: 144–147], сім одиниць [Іванова 2006: 84–94]), типологічними критеріями (три одиниці [Szemińska 2013: 32]), характеристиками (10 одиниць [Łukasik 2007: 10–15]) тощо.

Систематизування термінографічних джерел утруднюється неможливістю виокремлення спільної ознаки для їх розрізнення. Слушним є міркування О. Іванової про те, що абсолютно безсумнівним є зв'язок диференціювання словників зі специфікою їх побудови й функцій. Розглянувши їх особливості, зазначена науковиця називає сім ознак, на яких ґрунтується класифікаційна система спеціальних словників: (1) тематичний обсяг – поліфункційні, багатогалузеві, галузеві, вузькогалузеві; (2) спосіб семантизування, призначення словника – тлумачні, перекладні, тлумачно-перекладні, навчальні, енциклопедичні (довідники, енциклопедії, ілюстративні), інформаційні (класифікатори, рубрикатори, дескрипторні, частотні); (3) функція – інвентаризаційні й нормативні; (4) аспектна орієнтація – словник термінів, номенклатурних одиниць, терміноелементів, орфографічний, фразеологічний; (5) обсяг – повний, короткий, словник-мінімум; (6) порядок розміщення терміноматеріалу – формальний (алфавітні, алфавітно-гніздові), тематичний (тематично-алфавітні, ідеографічні); (7) носії інформації – електронні, паперові [Іванова 2006: 90–94].

Розрізнення термінологічних словників В. Шемінська здійснює на основі трьох типологічних критеріїв, а саме: (1) квант (комплексні словники, словникові бази, словники-довідники), (2) порядок (алфавітні, тематичні, системні, асоціативні, частотні, тезауруси), (3) форма (гапломорфні, поліморфні словники /*słowniki haplomorficzne, słowniki polimorficzne*/) [Szemińska 2013: 32].

М. Лукасик диференціює термінологічні словники за 10-ма характеристиками: (1) тематична спрямованість (загальнонаукові, міжгалузеві, галузеві); (2) обсяг (великий, середній, малий, базовий; повний, неповний); (3) методика розробки термінологічного ресурсу (термінологічні реєстри /глосарії/, термінологічні словники); (4) спосіб семантизування вхідних одиниць (тлумачні, тезауруси); (5) рівень лінгвістичного аналізу (дериваційні, етимологічні, комбінаторні); (6) характер блоку введення (словники термінів; фразеологічні; теоретичних термінів; номенклатурних назв); (7) наявність чужомовних еквівалентів (одно-, дво-, багатомовні); (8) тип корпусу текстів (словники термінології окремих шкіл; термінологічних неологізмів; запозичень; історичні); (9) призначення словника (спеціальні; дидактичні; загальні тлумачні; перекладні); (10) носій вмісту словника (традиційні /книжкові/; електронні і портативні /«перекладачі»/; комп'ютерні /на оптичних носіях CDROM, DVD-ROM на жорстких дисках/; онлайн-словники) [Łukasik 2007: 10–15].

М. Комова розробляє видову й типологічну класифікації термінологічних словників. В основу видової класифікації спеціальних видань названа вчена кладе три блоки ознак відповідно до різних характеристик, зокрема: «1.1. Класифікація за інформаційним складником»; «1.2. Класифікація за матеріальним складником документів»; «1.3. Класифікація за обставинами існування в зовнішньому середовищі» [Комова 2008: 145]. Кожен із блоків – критерій для побудови класифікаційного ряду за пріоритетними ознаками. Ці ряди утворюють багаторівневу структуру класифікаційної схеми видів фахових словників. Типологічну класифікацію словників М. Комова пропонує на основі врахування найсуттєвіших ознак, зокрема: (1) цільове призначення – довідковий документ, науковий документ, науково-популярний документ,

виробничий документ, навчальний документ; (2) читацьке призначення – для широкої аудиторії, окремих категорій фахівців, угруповань мовців [Комова 2008: 145]. Науковиця здійснює багатоступеневий поділ словників на види й типи, дотримуючись порядку таксономізування від вищого до нижчого.

На початку ХХІ ст. виокремлюють нові типи словників. Підтримуючи пропаговані ідеї сучасної української термінографії про створення термінологічних словників активного типу, мовознавці працюють над новим тлумачним словником української мови активного типу, ураховуючи сучасний когнітивний і комунікативний простір функціонування української мови [Карпіловська 2023: 408]. Науковці також розробляють проєкт історичного словника лінгвістичних термінів української мови активного типу, що орієнтований на кодифікування дефініції терміна та презентування його динаміки в процесі його функціонування [Казиминова 2021: 93].

Спираючись на здобутки традиційної термінографії, фахівці обґрунтовують засади створення комп'ютерних систем, водночас, досліджуючи паперові й електронні словники, актуалізують єдині методологічні принципи їх створення [Широков 2004: 80]. Електронний словник як спеціальна лексикографічна праця вирізняється «нелінійною текстовою структурою <...>, внутрішнім і зовнішнім пошуком, гармонійним поєднанням різних типів інформації (фонетичної, семантичної, енциклопедичної тощо) в одному записі, вербальними та невербальними засобами подання інформації та можливістю зв'язку з іншими інформаційними ресурсами» [Kurrijanov 2014: 30]. Майбутнє термінографії визначають розвиток комп'ютерних словникових досліджень поряд із традиційними студіюваннями й необхідність повного їх комп'ютеризування [Petrova 2023].

Тож термінографічні джерела розглядають з урахуванням їх видових і типологічних ознак. Це спонукає до закладення основ щодо (а) розроблення методологічних засад їх творення, (б) визначення уніфікованих способів презентування лексикографічних параметрів, (в) обґрунтування принципів добирання терміноодиниць до словників такого типу.

Саме лексикографічні параметри відображають структурні особливості словника. Лексикографічний параметр – «спосіб словникового опису мовної одиниці; особливе словникове подання структурних ознак мови» [Загнітко 2012: Т. 3: 22]. Напрацьовуючи загальну побудову словника, В. Широков називає дві групи параметрів, що актуалізують під час його створення: (1) словникові – описують джерело загалом («призначення словника, коло користувачів, спосіб використання, об'єм, кількість мов, входів тощо»); (2) лексикографічні – «співвідносяться з лексикографічною одиницею»: а) власне мовні, структурогенні (наголос, орфографічний параметр тощо), б) лінгвістичні (їх зміст «за необхідністю включає і екстралінгвістичний фактор – денотативний, історико-культурний, прагматичний», «відображають не власне структурні відношення, а відтворюють процеси – діахронічні, синтагматичні, прагматичні, взаємодії мов, інтерференції тощо» [Лінгвістичні та технологічні основи... 2010: 17, 18]). На переконання названого вченого, «одна зі складностей на шляху побудови універсального словника полягає у встановленні оптимального співвідношення між способами задання структурогенних та ступенем глибини лінгвістичних параметрів у одному словнику» [там само: 18].

Т. Володіна виокремлює лексикографічні параметри термінологічних словників, поділяючи їх на дві групи, – композиційні і типологічні. Водночас композиційні параметри дослідниця проєктує на три типи: (1) макрокомпозиційні (визначають загальну структуру словника, характер опису термінів); (2) мікрокомпозиційні (пов'язані з презентуванням терміностанетей); (3) принцип подання спеціальної лексики в словнику – (а) формальний, застосовують в алфавітних (суцільних, зворотних, гніздових), частотних, потекстових, хронологічних словниках; (б) тематичний принцип – в аналогічних, ідеографічних (тезаурусах) асоціативного та ієрархічного типів [Володіна 2013: 39–40]. Типологічні параметри розкривають особливості термінологічних лінгвістичних словників: 1) елементи методичної настанови словника – а) параметри його предметної орієнтації, пов'язані з вибором певного шару спеціальної лексики

для її опису; б) параметри тематичного спрямування (загальнонауковий, багатогалузевий, галузевий, вузькогалузевий); в) параметр тимчасової орієнтації – одно-, дво-, багатомовні словники; г) параметр адресної орієнтації; 2) призначення словника, відповідно до якого виділяють чотири основні типи термінологічних словників – перекладні, довідкові (насамперед тлумачні), навчальні, інформаційні; 3) функції словника – нормативні та інвентаризаційні; 4) обсяг словника – повні, середні, короткі [там само: 39]. Реалізування одних параметрів може впливати на особливості відображення інших, оскільки їх складно розмежувати. Цей перелік параметрів неповний, що спонукає до розгляду наявних класифікацій і типологій спеціальних джерел.

Термінологічні словники ідентифікуємо як праці лінгвістично-енциклопедичного типу, а також аргументуємо їх виділення в окремий спеціальний тип словників. З опертям на розроблену Я. Капрановим типологічну класово-видову організацію лексикографічних джерел, [Капранов 2014: 187–191] на першій сходинці таксономізації замість ‘лінгвістичні словники (тип)’ розглядаємо ‘лінгвістично-енциклопедичні словники’ (спеціальні словники /тип/). З урахуванням викладеного визначаємо місце термінологічного словника в схемі-ланцюжку: лінгвістично-енциклопедичні словники (тип) → системні словники (підтип) → професійні словники (клас) → термінологічні словники (вид) → ... (різновид). Презентована схема побудована на ієрархійності, тобто підпорядкованості вужчого за обсягом поняття ширшому за змістом.

Між реально наявними й пропонованими типами словників можна відстежити відмінності. Це зумовлено, по-перше, відхиленням від параметрів обраної моделі в процесі укладання словника, а відповідно, набуття характеристик різних типів таких праць, по-друге, наявністю в типології термінологічних словників «білих плям» – нових типів словників.

Отже, основу типологій та класифікацій термінологічних словників формують прагматичні критерії, що (а) диференціюють джерела за структурними, функційними та іншими аспектами, (б) визначають особливості їх мега-, макро- й мікроструктури і разом із тим (в) указують на їх спеціальне призначення.

Термінологічні словники необхідно систематизувати з урахуванням не лише наявних, а й можливих нових їх різновидів, а також розробляти їхні проєкти.

8.4. Ідеальний термінологічний словник. Сьогодні у світовій термінографії особливого значення набуває питання розроблення моделі ідеального термінологічного словника. На переконання Л. Полюги, «ідеальним термінологічним словником буде вважатися той, що дає тлумачення поняття. Розкриття поняття терміна найповніше викладено в словниках енциклопедичного типу та словниках-довідниках» [Полюга 2007: 228]. Кодифікування змісту спеціального поняття, опис його парадигматичних та епідигматичних зв'язків зі складниками терміносистеми, відображення сучасної форми терміноодиниці, тобто її граматичної характеристики, інформації про генезис тощо є чи не **найголовнішими параметрами ідеального фахового словника.**

Модель ідеального словника – це дослідницька модель, результат аналізу численних різноманітних термінографічних джерел на тлі теоретичних припущень [Lukszyn, Zmarzer 2001: 150].

Обґрунтовуючи основи термінографічного моделювання, польський учений П. Михаловський ідеальним називає повний термінологічний словник і складений за зразком дидактичного словника, тобто з позначенням концептуальної основи термінологічної лексики [Michałowski 2017: 130]. Утім водночас названий дослідник зауважує, що «добре побудований спеціальний термінологічний словник також є дидактичним» [ibid: 133]. Універсальну ідеальну модель галузевого термінологічного словника, що може бути придатна для її реалізування в електронному вигляді, на думку науковця, визначають такі ознаки: (1) тезаурусна точність, (2) повнота, (3) відкритість, (4) негерметичність [ibid: 134].

Єдиного трактування поняття «ідеальний термінологічний словник», а також його ознак у сучасній зарубіжній термінографії ще не існує, що доводить частковий аналіз наукових розвідок закордонних учених. Однак цей феномен активно вивчається. Важливим в осмисленні суті, специфіки ідеального термінологічного словника є потреба врахування не лише його традиційної

форми, але й електронної, з фокусом уваги на його дидактичному характері, конкретної практичної значущості для потенційних читачів, вимог термінографічного маркетингу, ринку тощо.

Стрімкий науково-технічний прогрес сприяє потужному розвитку кожної наукової сфери знань. В українському мовознавстві вивченням проблем укладання різних типів термінологічних словників займаються І. Голубовська, В. Жалай, Н. Биховець, Т. Линник, А. Пархоменко, І. Рахманова, Л. Рубашова (словник-довідник енциклопедичного типу), М. Григорак, І. Казимилова (дефінітивний), О. Нарушевич-Васильєва (дефінітивно-перекладний зведений словник-довідник), М. Теличко, О. Абрамів, М. Гайдук (перекладний), Т. Петрова (словник комбінованого типу), Л. Полюга, К. Селівестрова (перекладний), Л. Симоненко (дефінітивно-перекладний), Б. Шуневич (перекладний) та інші науковці.

Створення термінографічного джерела із чітко визначеною побудовою – мета термінографічного моделювання, практично орієнтованого на пряму термінографії. Щоб термінографічна діяльність укладачів була ефективною та організованою слід керуватися «універсальними правилами» (узагальненими принципами) створення фахових словників. У кінці 20-х рр. ХХ ст. ІУНМ складено Інструкцію для впорядкування перекладних термінологічних словників [Інструкція... 1928]; крім того, у другій половині ХХ ст. підготовлено низку ґрунтовних праць (див., наприклад, [Головащук 1976]), що не втратили актуальності дотепер. Загальних же настанов щодо впорядкування спеціальних словників у національній термінографії не випрацьовано, оскільки «вони є порівняно новим типом словників і укладаються на розсуд авторів» [Симоненко 2008: 158].

8.5. Методологійні принципи укладання термінологічного словника.

Методологійні принципи укладання термінологічного словника – це комплекс принципів, способів презентування певної галузевої терміносистеми [Петрова 2019в: 120]. Ураховуючи три рівні термінологічного словника – мегаструктуру (загальну побудову), макроструктуру (реєстр термінів) і мікроструктуру

(термінологічні статті), – в українській термінографії обґрунтовано пропозицію щодо застосування комплексу таких принципів його створення: (1) системності презентування термінології як цілісної єдності (відображення внутрішньої розгалуженості певної галузевої системи на підгалузі) і (2) поліпараметричності лексикографічного опису терміна (усебічна характеристика терміна як елемента терміносистеми) [Петрова 2019: 119–125]. Зведення рекомендованих принципів упорядкування фахового словника і їх застосування впливатиме на остаточне композиційне конструювання моделі ідеального термінографічного джерела. Однак на практиці рідко реалізують всі ознаки ідеального словника, переважно фахові джерела є своєрідними гібридами, що поєднують характеристики різних типів.

Отже, термінологічні словники – це окремий особливий тип довідкових праць. З оперттям на методологічні основи укладання спеціальних словників виникає перспектива розробити ідеальний термінологічний словник різних (книжної, електронної) форм як (а) джерело, що забезпечить насамперед користувача необхідною науковою фаховою інформацією, (б) інструмент для систематизування метамови певної науки.

Література

Володіна Т. С. Типологія лінгвістичних словників. *Science and Education a New Dimension. Philology*. Budapest, 2013. 13. I (3). P. 38–41.

Головащук С. І. Перекладні словники і принципи їх укладання (на лексичному матеріалі російської та української мов). Київ: Наук. думка, 1976. 245 с.

Загнітко А. Словник сучасної лінгвістики: поняття і терміни: у 4 т. Донецьк: ДонНУ, 2012. Т. 1. 350 с. Т. 2. 350 с. Т. 3. 426 с. Т. 4. 388 с.

Іванова О. А. Термінологічні словники: класифікаційні ознаки. *Українська мова*. Київ, 2006. № 4. С. 84–94.

Інструкція для укладання словників ІУНМ. *Вісник ІУНМ*. Київ, 1928. Вип. 1. С. 66–72. URL: <http://movahistory.org.ua/wiki/%D0%86%D0%BD%D1%81%D1%82%>.

Казими́рова І. А. Концепція історичного словника лінгвістичних термінів. *Українська мова*. Київ, 2021. № 2. С. 90–96. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2021.02.090>.

Казими́рова І. А. Словник авторської фахової метамови в типології історико-термінологічних словників. *Система і структура східнослов'янських мов*. Київ, 2015. Вип. 8. С. 23–31.

Капранов Я. В. Типологічна класово-видова організація лексикографічних джерел. *Проблеми семантики, прагматики та когнітивної лінгвістики*. Київ, 2014. Вип. 25. С. 183–198.

Карпіловська Є. Українське мовомислення початку ХХІ ст. та його моделювання в активному тлумачному словнику. *Лексикографічна парадигма ХХІст.: теорія і методологія. До 100-ліття від дня народження Леоніда Сидоровича Паламарчука*: монографія / відп. ред. Є. А. Карпіловська. Київ: Ін-т укр. мови НАН України, 2023. С. 408–421 [Електронне видання]. URL: [Монографія. Лексикографічна парадигма_2023.pdf - Google Диск](#).

Комова М. Класифікація термінологічних словників. *Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка»*. Серія «Проблеми української термінології». Львів, 2008. № 620. С. 144–147.

Лінгвістичні та технологічні основи тлумачної лексикографії: монографія / В. А. Широков, В. М. Білоноженко, О. В. Бугаков та ін. Київ: Довіра, 2010. 295 с.

Петрова Т. Методологічні принципи укладання галузевого термінологічного словника. *Studia Ukrainica Posnaniensia / red. nauk. T. Kosmeda. Poznań*, 2019. Zesz. VIII. S. 119–125. DOI: <https://doi.org/10.14746/sup.2019.7.2.12>.

Петрова Т. О. Систематизація термінологічних словників у спеціальному словникарстві. *Вісник Харків. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна*. Серія «Філологія». Харків: Видавництво ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2021. Вип. 88. С. 98–103. DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-1864-2021-88-15>.
<https://periodicals.karazin.ua/philology/article/view/17202>.

Петрова Т. О. Термінографічні традиції й новаторство в українській термінологічній лексикографії. *Лінгвістичні дослідження*. Харків, 2020. Вип. 53. С. 209–221. <https://doi.org/10.34142/23127546.2020.53.19>.

Петрова Т. О. Фітомеліоративна термінологія сучасної української мови та її відображення в термінологічному словнику комбінованого типу. Харків: ТОВ «ТПГ», 2018. 227 с.

Полюга Л. Проблематика процесів торення термінологічних словників. *Наукові записки Терноп. нац. пед. ун-ту. Мовознавство*. Тернопіль, 2007. С. 255–265.

Симоненко Л. Методологічні засади створення «Словника біологічної термінології». *Українське мовознавство*. Київ, 2008. Вип. 38. С. 196–201.

Симоненко Л. О. Тлумачно-перекладна термінографія. *Українська лексикографія в загальнослов'янському контексті: теорія, практика, типологія*. Ларисі Григорівні Скрипник / відп. ред. І. С. Гнатюк (Київ, 12–13 трав. 2011 р.). Київ: Вид. дім Дмитра Бураго, 2011. С. 308–313.

Цимбал Н. Мотиваційний словник будівельної лексики української мови: концепція створення. *Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка»*. Серія «Проблеми української термінології». Львів, 2008, № 620. С. 139–143.

Широков В. А. Феноменологія лексикографічних систем. Київ: Наук. думка, 2004. 330 с.

Kuprijanov E. V. Electronic dictionary classification as problem of modern computer lexicography. *Вісник Харків. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна*. Серія «Філологія». Харків, 2014. № 1127.

Łukasik M. Angielsko-polskie i polsko-angielskie słowniki specjalistyczne (1990–2006). Analiza terminograficzna. Warszawa: KJS UW, 2007. 222 s.

Łukasik M. Idealny – optymalny – maksymalny słownik terminologiczny. *Publikacja jubileuszowa I. Na drodze wiedzy specjalistycznej*. Warszawa: KJS UW, 2009. S. 64–78.

Lukszyn J., Zmarzer W. Podstawy teoretyczne terminologii. Warszawa: KJS, 2001. 189 s.

Michałowski P. Podstawy modelowania terminograficznego. Warszawa: Instytut Rusycystyki Uniwersytetu Warszawskiego, 2017. 232 s.

Petrova T. Terminological sources in the internet and terminological competence. *Modern Approaches to Ensuring Sustainable Development: collective monograph*. Katowice: The University of Technology in Katowice Press, 2023. P. 444–453. DOI: 10.54264/M020.

Szemińska W. Sposoby reprezentacji wiedzy specjalistycznej w słowniku dla tłumacza. Rozprawa doktorska / Uniwersytet Warszawski. Wydział Lingwistyki Stosowanej. Warszawa, 2013. 208 s.

Контрольні запитання

1. Розкрийте зміст поняття «термінологічний словник».
2. Визначте місце термінологічного словника в системі словників.
3. Схарактеризуйте ознаки термінологічних словників.
4. Назвіть критерії (параметри, ознаки) за якими систематизують термінологічні словники.
5. Яким повинен бути ідеальний термінологічний словник?
6. Які ви знаєте методологічні принципи укладання термінологічного словника? Розкрийте їхню суть.

Тема 9. Відображення і кодифікування української термінології в термінологічних словниках упродовж середини XIX ст. – початку XXI ст.

- 9.1. Початки української термінографії (середина XIX ст).
- 9.2. Термінологічне планування в Україні.
- 9.3. Термінологічне стандартування.
- 9.4. Українська термінографія кінця XIX – початку XXI ст.

9.1. Початки української термінографії (середина XIX ст). Сучасна україністика нараховує щонайменше сім тисяч словників національної мови, з яких «величезну групу видань <...> становлять **термінологічні словники**»

[Пилипчук 2020: 15, 22–23]. Укладання термінологічного словника – результат довготривалої термінографічної роботи щодо опису й кодифікування термінології певної галузі знань як системи.

Лексикографія – найдавніша галузь людства, особливе місце в ній посідає термінографія. Українська термінографія (термінологічна лексикографія) має понад двохсотлітню історію [Симоненко 2013]. Теоретичні й практичні проблеми термінографії постійно привертають увагу дослідників.

Початки української термінографії сягають **50-х рр. XIX ст.** Попри це найменування *термінологічна лексикографія* на позначення аналізованого напрямку актуалізують лише в 70-х рр. XX ст. Розвиток української термінографії «зумовлений передусім поглибленим пізнанням називництва як науки» [Полюга 2007: 265]. Нині назви *термінографія*, *термінологічна лексикографія*, *спеціальна лексикографія* [Казимирова 2017: 214; Комова 2003; Петрова 2019: 103], а також *спеціальна термінографія* [Комова, Петрушка 2022: 205], *наукова лексикографія*, *спеціальне словникарство* [Городиловська 2020: 45], дослідники вживають, що засвідчує аналіз відповідних джерел, як абсолютні синоніми. Натомість спостерігаємо витіснення перерахованих назв номінацією *термінографія*, оскільки останнім часом учені надають перевагу цій одиниці, що стисло й компактно відображає сутність відповідного поняття. Зазначене підтверджує факт розвитку термінографії, а також пошук і відбирання кращого варіанта її спеціального найменування.

Термінографія інтегрує теоретичні й практичні знання низки наук. **Термінографії** як галузі знань властива діалектична двоєдиність: з одного боку, це окрема наукова дисципліна серед інших дисциплін, а з другого – універсальна, синтетична методологічна наука, що обслуговує низку сфер людської діяльності.

Термінографія як наука має відповідно випрацьовану методологічну основу. **Об'єкт** термінографії – термінологічний словник; **предмет** – вироблення засадничих методологічних принципів укладання термінологічних словників різних видів; **завдання** – систематизування, упорядкування, унормування та

уніфікування термінології певної науки. Основні ж функції термінографії – систематизувальна, довідкова, навчальна [Петрова 2019, 2021а, 2024].

Ураховуючи складні соціально-політичні умови функціонування української наукової термінології, чинник впливу на неї інших мов, науковці виокремлюють **такі періоди поступу української термінографії:** 1) друга половина ХІХ ст. – початок ХХ ст.; 2) 20-і рр. – початок 30-х рр. ХХ ст., діяльність ІУНМ; 3) 50–80-і рр. ХХ ст.; 4) кінець ХХ ст. – початок ХХІ ст. [Симоненко 2014: 29]. Відповідно, початки термінографії дослідники вбачають у другій половині ХІХ ст.

Першою працею, у якій здійснено спробу відображення, тобто лексикографічного опису, національної термінології, вважають «Ізборник Святослава» (1073), оскільки в ньому подано пояснення астрономічних понять. І. Величковський запропонував у поетичній збірці «Млеко» (1691) дефініції літературних термінів, наприклад: фігурне віршування – *ехо, рак літеральний, вірш жартовний* [Величковський].

Отже, національна термінографія зароджується в ХVІІ ст., що зумовлено, ще, головню, такими чинниками: (1) заснуванням у вказаний період ЗВО, зокрема Києво-Могилянської колегії (1632); (2) здійсненням значних наукових відкриттів у медицині, природознавстві, техніці та інших галузях і, відповідно, появою нових найменувань на позначення цих понять; (3) формуванням наукових терміносистем; (4) створенням перших загальномовних праць, що кількісно відображають спеціальну лексику, зокрема «Лексиконъ славеноросскій и имень тлькованіє» (1627 і 1653) Памви Беринди, у якому вперше в східнослов'янській філології науково презентовано спеціальний матеріал. Спираючись на лексикони попередників, дослідник застосував кілька способів пояснення слів, а саме: через (а) перекладання мовних одиниць; (б) наведення синонімів до слова (наприклад, *земледѣлецъ*); (в) пояснення значення слова, тобто описовий спосіб (наприклад, *злакъ*); (г) енциклопедичну характеристику з поданням короткої історії поняття тощо [Беринда 1653].

Фіксувати українську термінологію в спеціальних словниках починають у **50-х рр. ХІХ ст.** Це зазвичай пов'язують із фактами впорядкування в Галичині

(1852) термінологічних латинсько-німецько-українських словників «Початок до уложення термінології ботанической руской» *І. Гавришкевича* [Гавришкевич 1852] та «Імена краєвих ростин і Ботанічний словарець» *М. Петрушевича* [Петрушевич 1852]. Однак не всім відома праця «Словничок бджільницьких термінів», що опублікована 1851 р. в Москві [див. про це: Шматко 2018: 2]. Її укладач *О. Покорський-Жоравко* – чернігівський учений, юрист, бджоляр, історик і громадський діяч, який мав показову пасіку, сумлінно займався спостереженням за станом бджільництва в тогочасній Російській імперії. Якщо видання *І. Гавришкевича* й *М. Петрушевича* перекладного типу, то словник *О. Покорського-Жоравка* дефінітивний: у ньому докладно й точно визначено спеціальні поняття [див. про це: Шматко 2018: 7].

У розглядуваний історичний період в Україні діяла, як відомо, система заборон на українське слово, зокрема навчання і друкування спеціальної літератури здійснювалися російською, польською або німецькою мовами. За кордоном обмежень було менше. Тож **1851 р.** у Відні завдяки урядовій Комісії з опрацювання слов'янської юридичної термінології побачив світ перекладний словник *Я. Головацького, Г. Шашкевича, Ю. Вислородського* «*Juridisch-politisch Terminologie für die slavischen Sprachen Oesterreichs*» (1851).

Перші словники відображають термінологію природничої і політичної галузей, що зумовлено нагальною потребою окреслити, уніфікувати, систематизувати й унормувати лексику наук, які невпинно розбудовувалися в тогочасних умовах. Отже, відлік української термінографічної діяльності ведемо саме від виходу у світ (1851) цих спеціальних видань дефінітивного й перекладного типів, що, як доводять факти, стали основою для подальшого її розвитку. Відповідно, межа початку першого етапу української термінографії зміщується – не друга половина, а **середина XIX ст.**

9.2. Термінологічне планування в Україні. На термінографічній діяльності в Україні суттєво позначилися мовні, а також позамовні чинники суспільно-політичної природи. У лексикографічних виданнях кодифікують норми української мови. Зміст терміна *кодифікація* потрактовують як

систематизацію норм, різновид нормотворення, а також як засіб регулювання чогось [Кочан 2004: 34]. Кодифікація – це «нормалізація мови; опис зведених правил вживання мовних одиниць, їхнє упорядкування й систематизація як нормативних у граматиках, довідниках і словниках літературної мови для поширення; свідомо зорієнтована праця лінгвістів на створення та фіксацію об'єктивної літературної норми, її офіційне визнання та подання приписів, основним призначенням яких постає формування, збереження, удосконалення, поширення мовної норми. Кодифікована літературна мова виявлена та втілена у граматиках, словниках, довідниках» [Загнітко 2020: 309]. Кодифікування термінології – це систематизація термінів у словниках, довідниках, що орієнтують мовців на правильне їх використання.

Контроль якісного стану національної літературної мови у фокусі мовної політики з метою зміцнення, юридичного закріплення соціального статусу відповідного ідіому, його державне визнання як унормованої літературної мови повинна здійснювати держава [Тараненко 2019: 50].

Із поняттям мовної політики тісно пов'язані поняття «мовне планування» і «термінологічне планування». *Мовне планування* традиційно пояснюють як сукупність способів свідомого впливу людини на мову, а також як попередньо заплановані змінювання її засобів і форм [Боярова 2015]. Основною метою мовного планування є *мовне очищення* – намагання зберегти чистоту мови, захистити її від чужомовних впливів та відхилень від норми. Не викликає сумніву, що мова є індикатором взаємодії суспільства, культури, науки, техніки, економіки та політики.

Термінологічне планування в Україні розпочалося ще в **XIX ст.** створенням галузевих словників, про що йшлося раніше. **Термінологічне планування** – це (1) один із різновидів мовного планування, (2) діяльність, спрямована на формування і розвиток української термінології. Термінологічне планування може (а) зреалізовуватися централізовано, відповідальними установами чи окремими фахівцями, (б) мати міжнародний або націоналістичний характер. Головним об'єктом термінологічного планування є зовнішня форма

терміноодиниці, тобто її фонетична й писемна реалізації, або лексичне й графічне оформлення [Д'яков, Кияк, Куделько 2000: 97, 145].

9.3. Термінологічне стандартування. Важливий вектор термінологічного планування – **термінологічне стандартування**. Воно спрямоване на вибір термінологічної норми, її затвердження як обов'язкового взірця [Picht, Draskau 1985: 17]. На матеріалі термінів сфери інформаційної діяльності та бібліотечної справи І. Шкіцька відстежує вияв тенденції до узгодження національних стандартів із міжнародними, а також витіснення застарілих термінів новими, що виникають у зв'язку із цифровізацією багатьох галузей науки [Шкіцька 20022: 78]. Упродовж 1992–1996 рр. Технічний комітет стандартизації науково-технічної термінології (ТК СНТТ) – ТК 19, створений 1992 р., розробив понад 600 Державних стандартів України на терміни та їх визначення. Однак нині значна їх кількість потребує доопрацювання і редагування [див. про це: Литвинська, Стецик 2021; Тур 2016]. Натомість неможливо здійснити повне стандартування термінології певної галузі, оскільки можуть з'явитися нові синоніми, варіанти (напр., див. [Петрова 2014а, 2017]) тощо.

Позамовні чинники по-різному впливають на наповнення українських спеціальних джерел. Ще на початку ХХ ст. Т. Секунда акцентував, що поступ української термінології «зовсім відмінний від розвитку термінології інших європейських мов», позаяк французька, німецька, англійська та інші мови упродовж століть поступово розбудовували свою термінологію, **«українська мова, з різних обставин, примушена була поставити перед собою завдання – виконати всю колосальну роботу складання термінології за певний, дуже малий, час»** [Секунда 1930: 11].

Тенденції мовної політики можуть, зокрема, (а) впливати на стабілізування мовних процесів і посилення національної ідентифікації або (б) розладжувати внутрішню систему мови й пригнічувати самодостатню українську науку. З урахуванням різних тенденцій мовної політики в Україні, зумовлених відповідними суспільно-політичними подіями та екстралінгвальними чинниками, мовознавці виокремлюють **три періоди формування національної**

термінології: 1) 20-і рр. ХХ ст. – 1933 р.; 2) 1933 р. – 80-і рр. ХХ ст.; 3) 90-і рр. ХХ ст. – 10-і рр. ХХІ ст. [Боярова 2015].

9.4. Українська термінографія кінця ХІХ – початку ХХІ ст. Упродовж кінця ХІХ ст. – 10-х рр. ХХ ст. науковці розробляють **засади національного термінотворення**, на які вони спираються під час формування реєстру словників, зокрема: (1) утворювати зрозумілі наукові терміни «в дусі народної мови так, щоб згодом вони були прийняті самим народом», наприклад, пропонують уживати одиницю *травник* замість *гербарій*, *рослинниця* – *ботаніка*, *зеленець* – *хлор*, *красвид* – *ландшафт* тощо; (2) добирати питомі відповідники до чужомовних термінів [Левченко 1861: 184–185].

Протягом 1917–1921 рр. різні термінологічні комісії, секції і гуртки в Україні публікують низку словників з алгебри, географії, геології, граматики, зоології, метеорології, природознавства, фізики тощо. Однак ці джерела не могли задовольнити всі запити, оскільки вони «були здебільшого невдалими спробами, а часом і зовсім неграмотними писаннями. Натомість цей термінологічний дощ цікавий як виразний показник безперечної і широкої життєвої потреби» [Холодний 1928: 14].

У 20-і рр. ХХ ст. відбуваються якісні зміни в українській освіті, різних галузях знань тощо. Науковці використовують усі можливості для розвитку національної мови, які надавала нова партійна політика, зокрема, в Україні активізовано термінографічну діяльність, що відіграла важливу роль у формуванні термінофонду. 20-і рр. ХХ ст. названо «золотим десятиліттям» української термінографії, оскільки саме в цей проміжок часу спостерігається розквіт термінотвірної роботи в пуристичному напрямі: (1) зреалізовано спробу стандартувати галузеву термінологію, (2) упроваджено світовий досвід із термінологічного планування, (3) опубліковано значну кількість фахових словників із різних наук [Іващенко 2015: 9]. Найважливіша ідеологічна настанова співробітників термінологічних комісій – активне залучення до реєстрів створюваних ними галузевих словників живомовних елементів, «народної термінології» [Рябець 2021: 201].

Розвою української термінографії і наукової термінології значно сприяла діяльність ІУНМ. Про специфіку роботи названої установи І. Огієнко писав так: «Усі відділи Інституту Наукової Мови виробили для складання термінів і термінологічних словників найкращу наукову методологію й трималися її» [Огієнко 2004: 378]. Колективом ІУНМ зібрано більше двох тисяч термінологічних карток [там само: 378]. Упорядкуванням карткового матеріалу займалося Бюро народної термінології, створене 1928 р. в ІУНМ. Крім того, для поліпшення термінологічної роботи при Редактораті зазначеної установи було засновано Арбітражну Комісію, завдання якої – «стежити, щоб по словниках Інституту не було розбіжностей та непогодженості термінів» [Матеріали... 1930: 56].

У кінці другого десятиліття ХХ ст. «голод на українську наукову термінологію такий великий, що й термінологічні словники, які виготовляє ІУНМ, не можуть цей голод цілком заспокоїти» [Калинович 1930: 64]. Загалом у розглядувані роки ХХ ст., як засвідчують бібліографічні джерела, з'явилося більше 60 термінографічних праць, опублікованих в Україні та за її межами [див. про це: Кочан 2011: 157].

Подвійні стандарти законодавчої бази введеної в дію політики українізації, зокрема щодо збереження української культури, розвитку української мови і натомість обстоювання статусу української та російської мов як найпоширеніших в Україні, які необхідно вживати паралельно [Боярова 2015], фактично визначили двомовність і стали підвалиною в подальшому для **змосковщення** всіх сфер діяльності народу, а головне, і словникарської. Дотримання методології укладання словників, що ґрунтувалася на збереженні й розвитку національного терміноресурсу, спричинила недовіру і підозру з боку російських шовіністів.

Від 1933 до 1991 рр. в українській термінографії панують «мегатренди» й «мегатенденції» – глобальне зросійщення, творення терміноодиниць за російськими моделями. Термінологічне планування скеровують на зближення українських фахових терміносистем із російськими, що формувалися на міжнародній основі.

У програмовій статті А. Хвилі (політичний і державний діяч, підтримував розбудову більшовицької диктатури, поширення сталінського тоталітаризму на науку, освіту, культуру в Україні) сформульовано такі вимоги до партійних органів нагляду за термінологічною діяльністю, зокрема, щодо засад творення терміносистем: 1) негайно припинити видання всіх словників; 2) переглянути термінографічні праці й усю термінологію; 3) провести уніфікацію технічної термінології з тією термінологією, що є в Радянському Союзі і вживана в Україні; 4) перевірити кадри на мовному фронті й виключити буржуазно-націоналістичні елементи; 5) переглянути український правопис тощо [Хвиля 1933б: 55].

«Репресивні термінологічні бюлетені» 1933 – 1935 рр. Заборонені термінографічні видання проаналізували спеціально створені бригади. Протягом 1933–1935 рр. оприлюднено **«Репресивні термінологічні бюлетені»** з переліком недозволених словників. Після знищення раніше опублікованих терміно- й лексикографічних джерел, «Українського правопису», що оголошені «шкідницькими й націоналістичними» [Хвиля 1933а: 42–43], з'являються «недокровні, нашвидку зроблені» маленькі термінологічні словники за редакцією А. Хвилі, що мали «заступити великі, справді науково опрацьовані термінологічні словники Академії Наук» [Державін 1932: 155].

Названі вище бюлетені визначили нові засади українського термінотворення на весь радянський період: (1) ліквідувати термінологію, сформовану на рідній українській мовній основі, (2) надати їй міжнародний характер. У перекладних (російсько-українських) працях автохтонні одиниці вилучали, замінюючи їх російськомовними кальками.

У такий спосіб було ліквідовано весь питомий термінофонд. Масштаби знищення засвідчує значний обсяг бюлетенів зі списками калькованих термінів, упроваджених замість спеціальних одиниць, виведених зі складу української наукової мови. Наприклад, у термінології сільського господарства запропоновано такі заміни: *багно* – на *болото*, *вбирна здатність ґрунту* – *абсорбційна здатність ґрунту*, *обрій* – *горизонт*, *рільництво (хліборобство)* –

землеробство, розточчя (стоковище) – вододіл тощо [Українська мова у ХХ сторіччі 2005: 354–399]. Принцип замінювання полягав у калькуванні російських слів, утворених із порушенням критерію термінологічної нормативності, тобто логіко-поняттєвого змісту, або використанні чужомовних одиниць за наявності автохтонних еквівалентів.

Середина 30-х рр. ХХ ст. стала переломним етапом в історії мовного, термінологічного планування в Україні. Відтоді констатовано факт тривалої перерви термінологічної і термінографічної діяльності. Зокрема, 30–40-і рр. ХХ ст. визначають як «період наступу на українізацію і репресивної політики держави», а також згортання теоретичних досліджень і практичної роботи [Черемська 2021: 16]. Термінологічне планування **30–50-х рр. ХХ ст.** було скероване на (1) руйнування внутрішньої структури української мови й (2) розхитування системності наукової термінології, що сповільнювало розвиток інтелектуального потенціалу нації, (3) стирання національної ідентичності, актуалізування російських зразків творення термінів. Зазначене спричинило те, що в поодиноких фахових словниках досліджуваного періоду національний термінофонд презентований не виправдано низькою часткою.

Термінографічна робота в Україні поволі активізується лише в другій половині ХХ ст. Цьому сприяє створення Словникової комісії (1957). Утім із прийняттям 1961 р. нової Програми КПРС оприлюднено партійний курс на злиття націй і народностей у радянському суспільстві, а також ліквідування національних відмінностей, зокрема і мовних. Наступальний партійний курс намітив мету термінологічного планування на декілька десятків років – максимальне нівелювання генезису української термінології, нації. Для визначення **норми в термінології** головними стали статистичний (експліцитний) критерій та критерій відповідності системі російської мови (імпліцитний та експліцитний) [Боярова 2015]. Усе зазначене зумовило спад творення і внормування української наукової термінології, а відповідно, і її відображення у фахових словниках, що засвідчують тексти рецензій [Петрова 2021б, 2021в].

Започатковане Словниковою комісією веде далі Комітет наукової термінології, сформований при Президії АН України (1978). Та все ж саме в цей період зростає роль російської мови як мови-зразка, мови-джерела й мови-посередника. Друкування словників у 70-х рр. ХХ ст. порівняно з доробком у 60-і рр. ХХ ст. скоротилося майже вдвічі [Паночко 2021: 25].

Із проголошенням незалежності України 1991 р., як відомо, було схвалено Закон «Про мови в Українській РСР» та низку законодавчих документів, а відповідно, з набуттям державного статусу української мови спостерігається відродження національної термінографії. Мовне планування в термінології спрямовується на відновлення і встановлення «української ідентичності термінів» [Боярова 2015]. Однак не створено інституції для централізованого контролю над термінологічним плануванням. Тож у цей період фахові словники починають кваліфікувати як один із «чинників утвердження і розбудови незалежності держави, розширення сфери функціонування української мови» [Полюга 2003: 149]. Проте в гуманітарній сфері держави Національна словникова база ще не відіграє належної ролі, «що значно стримує практичну реалізацію державної мовної політики» [Про схвалення Концепції... 2009]. Це було зумовлено, як відомо, нечисленною кількістю видрукованих словників через брак коштів, недостатнім поширенням електронних лексикографічних систем тощо.

Деякі науковці все ще, спираючись на раніше «накинуті» штучні зразки термінотворення, упродовж кінця ХХ – початку ХХІ ст. продовжують пропонувати зросійщені терміноодиниці, фонетично їх українізуючи, а окремі терміни номінують на підставі лише свого розуміння суті поняття, порівн.: *домінуючі (рослини)*, *окаймляюче (насадження)*, *оточуючі (клітини)*, *плакуча (форма дерев)* тощо. Про загрозу фонетичної українізації російських слів застерігав, зокрема, і В. Ганцов ще в середині 20-х рр. ХХ ст. [див. докл.: Ганцов 1925: 64], однак таке «калічення» термінів триває і нині.

Критерії кодифікування норми – це (1) мовна практика освічених носіїв української літературної мови, (2) відповідність структурі мови, (3) збереження

її писемно-літературних традицій [див. про це: Єрмоленко 2013: 9]. Під час розбудови й нормування сучасної української наукової термінології необхідно враховувати головні критерії термінологічної нормативності – системний, національний, когнітивно-комунікативної значущості [Боярова 2013: 191; Боярова 2008: 17], а також функціональної доцільності [Радченко 2000: 5]. Водночас важливо наголосити, що засвоєння / поширення норм у термінології здійснюється, що відомо, насамперед через термінографічну практику, тобто сферу фіксування, тому, відповідно, підвищується її роль.

Понад 800 термінографічних джерел побачили світ за роки самостійності України [Симоненко 2014: 31]. Упорядковуючи сучасний бібліографічний показник, Д. Пилипчук підрахував результати української словникарської діяльності впродовж 100 років і встановив, що «97,6 % усіх паперових видань словників надбано всього лише за одне століття, а 85,7 % – <...> за якісь 27 років Незалежності України» [Пилипчук 2020: 27–28].

Література

Беринда П. Лексикон словенороський і імен толкованіє. Кутейн: З Типографії общежительного Монастиря Кутейнського, 1653. URL: https://archive.org/details/Pamva_Berynda_1653/PamvaBerynda1653/page/n60/mode/1up?view=theater.

Боярова Л. Г. Позамовні чинники формування українського термінофонду. *Вісник Харків. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна*. Серія «Філологія». Харків, 2015. № 73. С. 9–13. URL: <http://periodicals.karazin.ua/philology/article/view/5583/5138>.

Боярова Л. Терміни-варіанти в українській загальномовній лексикографії: нормативний аспект. *Термінологічний вісник*. Київ, 2013. Вип. 2 (1). С. 189–195.

Боярова Л. Термінологічна лексика в загальномовному тлумачному словнику. *Лексикографічний бюлетень*. Київ, 2008. Вип. 17. С. 13–23.

Величковський І. Ізборник. Млеко. URL: <http://izbornyk.org.ua/velych/vel06.htm>.

Ганцов В. Проблеми розвитку нашої літературної мови. *Життя й революція*. Київ, 1925. № 10. С. 61–65.

Городиловська Г. Лексикографічна спадщина професора Лева Михайловича Полюги в контексті сьогодення. Городиловська Г. П., Наконечна Г. В., Литвин О. Г., Булик-Верхола С. З., Харчук Л. В. *Українське словникарство: історія, теорія, практика*: монографія. Львів: Галицька Видавнича Спілка, 2020. С. 9–52.

Державін В. На мовознавчому фронті. Редагують: Г. Ткаченко (відповідальний редакт.) та О. Курило (Кк. І. Державне Видавництво «Радянська Школа», Київ, 1931; Науково-Дослідний Інститут Мовознавства при Всеукраїнській Академії Наук) Стор. 176. Ціна 2 крб. 50 коп. *Червоний шлях*. Харків, 1932. № 1–2. С. 153–155.

Д'яков А. С., Кияк Т. Р., Куделько З. Б. Основи термінотворення: семантичні та соціолінгвістичні аспекти: монографія. Київ: КМ Academia, 2000. 216 с.

Єрмоленко С. Критерії літературної норми і практика її кодифікації. *Наукові записки*. Серія «Філологічна». Острог, 2013. Вип. 40. С. 6–9.

Загнітко А. Сучасний лінгвістичний словник. Вінниця: ТВОРИ, 2020. 920 с.

Іващенко В. Л. Періодизація історії становлення української наукової термінології на тлі термінологічної діяльності в Україні: традиційні виміри. *Термінологічний вісник*. Київ, 2015. № 3 (1). С. 5–16.

Казимилова І. А. Актуальні проблеми сучасної лінгвотермінографії. *Термінологічний вісник*. Київ, 2017. Вип. 4. С. 214–226.

Калинович Ф. Російсько-український словничок математичної термінології та фразеології. Алгебра. Склала Термінологічна Комісія Одеської Науково-дослідчої Катедри Математики. Одеса, 1927. *Вісник ІУНМ*. Київ, 1930. Вип. II. С. 64–65. Рец. на слов.: Російсько-український словничок математичної термінології та фразеології. Алгебра / склала Термінол. Коміс. Одес. Наук.-дослід. Катедри Математики. Одеса: [б. в.], 1927. 46 с.

Комова М. Українська термінографія (1948–2002): бібліографічний покажчик. Львів: Ліга-Прес, 2003. 112 с. URL: http://tc.terminology.lp.edu.ua/TK_vocab_SS5.htm.

Комова М. В., Петрушка А. І. Термінографічний інструментарій формалізації наукового контенту. *Вчені записки ТНУ ім. В. І. Вернадського*. Серія: Філологія. Журналістика. Київ, 2022. Т. 33 (72). № 4. Ч. 2. С. 203–209.

Кочан І. М. Кодифікація термінів з міжнародними компонентами у сучасній українській мові. *Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка»*. Серія «Проблеми української термінології». Львів, 2004. № 503. С. 34–37.

Кочан І. М. Українські термінологічні словники 20-х років ХХ століття з позицій сьогодення. *Термінологічний вісник*. Київ, 2011. С. 156–162.

Левченко П. Заметки о русинской терминологии. *Основа*. Санкт-Петербург, 1861. № 7. С. 184–185.

Литвинська С. В., Стецик Х. М. Мовні помилки в термінологічних стандартах (на прикладі ДСТУ 3017:2015 «Інформація та документація. видання. Основні види. Терміни та визначення понять»). *Термінологічний вісник*. Київ, 2021. Вип. 6. С. 68–76.

Матеріали Арбітражної комісії ІУНМ. *Вісник ІУНМ*. Київ, 1930. С. 55–57.

Огієнко І. Історія української літературної мови / упоряд., авт. передмови і коментарів М. С. Тимошик. 2-е вид., випр. Київ: Наша культура і наука, 2004. 436 с.

Паночко М. М. Розвиток української лексикографії в 70-х роках ХХ ст. *Академічні студії*. Серія «Гуманітарні науки». Луцьк, 2021. Вип. 4. С. 22–27

Петрова Т. Витоки й становлення української термінографії. *Лінгвістичні студії*. Вінниця, 2019. Вип. 37. С. 20–25. DOI 10.31558/1815-3070.2019.37.3

Петрова Т. О. Лексична норма й варіантність в українській фітомеліоративній термінології. *Вісник Харків. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна*. Серія «Філологія». Харків, 2014. № 1127. Вип. 71. С. 47–53.

Петрова Т. Проблеми внормування сучасної української фітомеліоративної термінології (словотвірний аспект). *Вісник Харків. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна*. Серія «Філологія». Харків, 2017. С. 74–81.

Петрова Т. О. Українська навчальна (шкільна, професійно-технічна) термінографія і її критика: ретроспектива й перспектива. *Українська мова:*

наук.-теорет. журнал. Київ: ВД «Академперіодика» НАН України, 2021б. № 4 (80). С. 60–75. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2021.04.060>.

Петрова Т. О. Українська термінографічна критика: становлення, розвиток та перспектива (на матеріалі критичної оцінки термінологічних словників): монографія / переднє слово, наук. ред. проф. Т. А. Космеди. Харків: Майдан, 2021а. 460 с.

Петрова Т. О. Українська термінографічна критика: історія, теорія, практика: дис. ... д-ра філол. наук: 10.02.01 / Донецьк. нац. ун-т імені Василя Стуса, Одеський нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. Вінниця; Одеса, 2024, 535 с.

Петрова Т. О. Українська термінографія для закладів вищої освіти і її критика. *Лінгвістичні дослідження*: зб. наук. праць Харків. нац. пед. ун-ту ім. Г. С. Сковороди. Харків, 2021в. Вип. 55. С. 76–90. DOI: <https://doi.org/10.34142/23127546.2021.55.08>.

Пилипчук Д. Словники української мови: 1956–2018: бібліографічний покажчик / упоряд. і авт. передм. Д. Пилипчук. Київ: ВЦ «Просвіта», 2020. 1072 с.

Полюга Л. Проблематика процесів торення термінологічних словників. *Наукові записки Терноп. нац. пед. ун-ту. Мовознавство*. Тернопіль, 2007. С. 255–265.

Полюга Л. Роль української лексикографії в утвердженні національної самобутності. *Вісник Львів. ун-ту. Серія журналістики*. Львів, 2003. Вип. 23. С. 144–152.

Про схвалення Концепції Державної цільової програми розвитку Національної словникової бази на 2009–2015 роки. 11.02.2009. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/140-2009-%D1%80?find=1&text=BA#Text>.

Радченко О. І. Мовна норма і варіантність в українській науковій термінології: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2000. 20 с.

Рябець Л. В. Народна основа термінологічних словників 20–30-х років ХХ ст. *Термінологічний вісник*. Київ, 2021. Вип. 6. С. 201–207.

Секунда Т. Принципи складання української технічної термінології. *Вісник ІУНМ*. Київ, 1930. Вип. II. С. 11–21.

Симоненко Л. О. Основні напрямки розвитку сучасної української термінографії. *Прикладна лінгвістика та лінгвістичні технології*. Київ, 2013. URL: <http://megaling.ulif.org.ua/tezi-2013-rik/simonenko-l-o-osnovni-napryamki-rozvitku-suchasnoyi-ukrayinskoyi-terminografiyi.html>.

Симоненко Л. О. Українська термінографія: стан і перспективи. *Мовознавство*. Київ, 2014. № 4. С. 28–35

Тараненко О. Державна мовна політика і контроль за станом літературної мови: досвід постсоціалістичних країн. *Мовне законодавство і мовна політика: Україна, Європа, світ*. Київ, 2019. С. 50–96.

Тур О. М. Мовні помилки в ДСТУ 8302:2015 «Інформація та документація. Бібліографічні посилання: загальні положення та правила складання». *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*. Київ, 2016. № 4. С. 51–55.

Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциду. Документи і матеріали / упоряд.: Л. Масенко, В. Кубайчук, О. Демська-Кульчицька; за ред. Л. Масенко. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2005. 399 с.

Хвиля А. Викорінити, знищити націоналістичне коріння на мовному фронті. *Більшовик України*. Київ, 1933а. № 7–8. С. 42–56.

Хвиля А. Знищити коріння українського націоналізму на мовному фронті. Харків: Рад. шк., 1933б. 143 с.

Холодний Гр. До історії організації термінологічної справи на Україні. *Вісник ІУНМ*. Київ, 1928. Вип. I. С. 9–20.

Черемська О. С. Харківська філологічна школа в історії українського мовознавства 20–30-х рр. ХХ ст.: автореф. дис. ... д-ра філол. наук: 10.02.01 / НАН України. Ін-т укр. мови. Київ, 2021. 39 с.

Шкіцька І. Ю. Динаміка термінології сфери інформаційної діяльності та бібліотечної сфери. *Лінгвістичні дослідження*. Харків, 2022. Вип. 56. С. 77–92. DOI: <https://doi.org/10.34142/23127546.2022.56.06>.

Шматко І. В. Формування української бджільницької термінології: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Донец. нац. ун-т ім. Василя Стуса. Вінниця, 2018. 22 с.

Picht H., Draskau J. Terminology: An Introduction. Guildford: University of Surrey, Dep. of Linguistic and International Studies, 1985. 265 p.

Контрольні запитання

1. Розкрийте зміст поняття «термінографія».
2. Окресліть завдання термінографії.
3. Схарактеризуйте початки української термінографії.
4. Висвітліть вплив мовних, позамовних чинників на розвиток української термінології, термінографії.
5. У чому полягає термінологічне планування в Україні?
6. Термінологічне стандартування.
7. Опишіть призначення і зміст «репресивних термінологічних бюлетенів» 1933 – 1935 рр.
8. Схарактеризуйте сучасний етап поступу української термінології і термінографії в аспекті мовної політики.

Тема 10. Проблеми й перспективи української термінології і термінографії

Попри значні досягнення української термінографії, ще в другій половині ХХ ст. мовознавці зауважують, що під час створення словників «треба використовувати кращий досвід як вітчизняної, так і світової лексикографії; орієнтуватися передусім на сучасну нормативну наукову термінологію, широко вживану в науковій, навчальній літературі, кодифіковану в державних стандартах на терміни та визначення, засвідчену лексикографічними джерелами» [Симоненко та ін. 1985: 87]. У розглядуваний період окреслюються проблеми національної термінографії, що пов'язані з визначенням методів і засад

укладання фахових паперових та електронних словників, вирацюванням принципів відбирання термінів до реєстру, а також підходів до систематизування термінографічних джерел тощо.

Вироблення теоретичних засад методології сучасного термінографування галузевої лексики, за спостереженнями Л. Симоненко, перебуває, на жаль, у «зародковому» стані [Симоненко 2018: 44]. Спірними все ще залишаються питання частиномовного формування реєстру, відображення термінів-словосполучень, граматичного й дефінітивного опису терміноодиниць тощо [там само: 45]. Відкритою та особливою термінографічною проблемою продовжує бути систематизоване відображення понять одиниць однієї тематичної рубрики в дефінітивних словниках, побудованих за алфавітним та змістовим принципами [Туровська 2019: 346].

До того ж «загострюються» проблеми, які українська термінографія переймає від термінознавства. **Головною проблемою** сучасного термінознавства, на переконання П. Гриценка, є «збереження балансу між національним та інтернаціональним», що «актуалізує проблему творення українськомовних еквівалентів до нових іншомовних термінів, особливо тих, які структурно <...> віддалені від типових українських» [Гриценко 2011: 6]. Серед **найважливіших питань термінографії** З. Куньч теж виокремлює проблеми, пов'язані з функціонуванням і кодифікуванням чужомовних одиниць, зокрема, установленням «порогу» запозичень у терміносистемах, напрацюванням методики перекладу термінів, визначення продуктивних термінотвірних моделей тощо [Куньч 2018: 4]. На переконання І. Кочан, «не можна повністю замінити всю національну термінологію запозиченою, хоч би якою найдосконалішою вона не була, але очистити її від зазначених вад вкрай необхідно» [Кочан 2004: 37].

Питанням співіснування питомих і чужомовних (польських, німецьких, російських, англійських) спеціальних одиниць в українській термінології повсякчас приділяють увагу вітчизняні критики в текстах рецензій на термінологічні словники, а також учені в наукових студіях, наприклад, К. Городенська [Городенська 2009], І. Кочан [Кочан 2004], О. Кочерга,

Н. Непийвода [Кочерга, Непийвода 2000], І. Огієнко [Огієнко 1936], М. Паночко [Паночко 2016], В. Пономаренко [Пономаренко 2012], П. Селігей [Селігей 2007], Л. Томіленко [Томіленко 2020], І. Фаріон [Фаріон 2020] та ін. Як відомо, через утиски українськомовних видань у Наддніпрянщині початковий етап поступу національної термінології і, відповідно, термінографії відбувається на західноукраїнських територіях, що тривалий час перебували під владою Австро-Угорщини. Унаслідок взаємодії польської, німецької та української мов упродовж середини ХІХ – початку ХХ ст. до термінологічних словників проникає значна кількість відповідних запозичень. Для з'ясування походження наведених нижче термінів використовуємо «Етимологічний словник української мови: в 6-ти томах» (1982–2012). Наприклад, у перекладному словнику юридичної термінології відстежуємо такі терміноодиниці польського походження: *бунтовникъ*, *бунтъ* [Головацький та ін. 1851: 175], *зброѣ* [там само: 268], *затагнути позычку* [там само: 57], *красвѣй вѣдѣль* [там само: 135], *належитость* [там само: 100]; *посада* [там само: 250], *розказъ* [там само: 29], *розпорядженье* [там само: 247], *оупосаженье* [там само: 62]; у словнику виробничої термінології – *бретналь* [Шелудько 1931: 16], *гонт*, *гонтина* [там само: 16], *дриль* [там само: 22], *кахля*, *кахляний* [там само: 32], *наклад* [там само: 56], *цебер* [там само: 8], *царата*, *царатар*, *царатовий*, *царатарня* [там само: 38]; у словнику геологічної термінології – *гвинт* [Тутковський 1923: 5], *ропа* [там само: 12], *татри* [там само: 13]; у лісотехнічному – *(видача по) кошторису* [Лісотехнічний словник 1928: 3] тощо.

В означений період у фахових словниках активно фіксують терміноодиниці з німецької мови, зокрема: *бляхар*, *бляхарня* [Шелудько 1931: 24], *гобленар* [там само: 16], *гранулятор* [там само: 17], *демпфер* [там само: 20], *зальбанд* [там само: 28], *кагла* [там само: 23], *квериляг* [там само: 36], *кіпрегель* [там само: 37], *клесування*, *клесівник* [там само: 16], *клінкер* [там само: 38], *клямра* [там само: 38], *магель* [там само: 18], *маркшайдерство* [там само: 20], *риштак* [там само: 24], *фальцанок* [там само: 18], *шпальтування* [там само: 19], *шурф* [там само: 23]; *барма* [Тутковський 1923: 11], *(синовий) вахляр* [там само:

9], *корок* [там само: 48], *лес* [там само: 25], *цегла* [там само: 21], *цемент* [там само: 66], *цина* [там само: 36], *шруб* [там само: 5]; *штабель* [Лісотехнічний словник 1928: 13] тощо.

Підсумки дослідження реєстрів сучасних термінографічних видань дають змогу стверджувати, що нині спостерігається «навала» запозичень з англійської мови. Наприклад, у словнику юрислінгвістики кодифіковані такі терміни-англізми: *брендинг*, *брифінг* [Шевченко, Дергач, Сизонов, Шматко 2015: 25], *гудвіл* [там само: 33–34], *лайфлогінг*, *лайфлогер* [там само: 81], *нюзмейкер* [там само: 99], *промоушн* [там само: 113] тощо; у словнику термінів освіти – *булінг* [Трісунова 2022: 11], *тренінг* [там само: 11], *стейкхолдери* [там само: 41] тощо; видавничого бізнесу – *аутсайдери* [Шпак 2020: 20], *бай-бек*, *байлайнер* [там само: 22], *бізнес-інжиніринг* [там само: 26], *білборд*, *більд-редактор* [там само: 27], *бул-марк* [там само: 30], *варрант* [там само: 33], *гедж* [там само: 62], *дайджест* [там само: 64], *демпінг* [там само: 66], *джингл* [там само: 68], *директ мейл* [там само: 69], *доджер* [там само: 76], *іміджмейкінг*, *іміджмейкер* [там само: 103], *інжиніринг* [там само: 104], *контролінг* [там само: 125], *копірайтер* [там само: 127], *мерчандайзинг* [там само: 141], *наблісіті* [там само: 165], *пейпербек*, *пекеджінг* [там само: 167], *покетбук* [там само: 180], *прайм-тайм* [там само: 189], *пролонгація* [там само: 197], *промоушн* [там само: 198], *пул* [там само: 200], *семплінг* [там само: 220], *факторинг* [там само: 243], *фандрейзинг* [там само: 244], *фрілансер* [там само: 247], *шоуїнг* [там само: 253] тощо; садово-паркового будівництва і ландшафтної архітектури – *бед-білдінг* [Роговський 2017: 23], *боулінгрін* [там само: 28]; маркетингу – *бенчмаркінг* [Маркетинг... 2017: 33], *наблісіті* [там само: 75], *рефреймінг* [там само: 97], *хол-тест* [там само: 139], *хоум-тест* [там само: 140] тощо; будівництва та архітектури – *фітінги* [Термінологічний словник-довідник з будівництва... 2010: 202], *елінг* [там само: 89], *тюбінг* [там само: 197–198], *хонінгування* [там само: 206], *шевер* [там само: 214] тощо.

Тож, якщо в спеціальних виданнях, укладених у період впливу політики Австро-Угорської імперії на українських теренах, надмірно кодифіковано

терміноодиниці польського й німецького походження, радянського етапу – засилля росізмів, то сьогодні в умовах невпинного інтегрування зафіксовано потужний «наплив» англізмів. Зауважмо, у цій роботі на позначення запозиченої одиниці з російської мови використовуємо термін *росізм* [див. про це: Мойсієнко, Гримашевич 2016: 162; Скопненко 2023: 57–58], з англійської – *англізм*, із польської – *полонізм*, що утворені зі збереженням основи вихідного прикметника (*російський; англійський; польський*), а на позначення процесу запозичення чужомовних одиниць із російської, англійської та польської мов в українську мову, відповідно, – *зросійщення, англійзація, полонізація*, що семантично чітко презентують, між якими мовами (країнами) відбувається взаємодія.

Сучасна англійзація в українському середовищі – це «хворобливе явище» [Шевельов 2012: 70]. Підтримуємо погляди вітчизняних науковців щодо деструктивного впливу англійської мови на функціонування і поступ української мови. Зокрема, П. Селігей наголошує, що «безмірна англійзація вищої освіти маргіналізує національні мови в цій сфері» [Селігей 2023: 253]. За спостереженнями І. Фаріон, нині «глобальна англоманія» чи англійзація «має виняткову тенденцію не лише до *варваризації* (чи *англоварваризації*), а й заміни української мови англійською в освітньо-науковій сфері та цілковитого сприяння і регулювання цього процесу мовною політикою нашої держави» [Фаріон 2020: 5]. Названа вчена пояснює зміст поняття «англоварваризація» як «порушення закону *рівноваги чужих і питомих слів, своєї та чужої мови*, внаслідок чого виникає явище *варваризації (очуження)* як антикультурного процесу, що стає загрозливим для нації та держави» [там само: 22]. Установивши невірноваженість між державною українською мовою та засиллям як не російської, то англійської мов, І. Фаріон пропонує застосовувати збалансовану модель мовної політики, що ґрунтується на національному принципові, який має вияв у таких чинниках: позамовних – державна мовна політика у відповідній сфері; внутрішньомовних – а) фонетичне, словотвірне, граматичне адаптування запозичених слів; б) парадигматично-синтагматичне

включення запозичень до мови-вбирача; в) заміна запозичених слів синонімами, створеними на власній основі, тобто невмотивована дублетність; г) своєрідність запозичених слів, що усуває синонімність; ґ) здатність нового слова утворювати словотвірні похідники; д) етнокультурна потреба запозичувати саме поняття разом зі словом, що розширює поняттєву базу мови-вбирача [там само: 30, 48–50]. Мовознавиця класифікує запозичені англізми та їх українські відповідники (*протианглізми*) на декілька груп, що відображають загальні тенденції англоварваризації, зокрема: 1) графічно неадаптовані, 2) адаптовані, 3) власне варваризми [там само: 35]. Утілення в життя моделі збалансованої мовної політики забезпечить, на переконання названої дослідниці, мовна комісія з питань чужомовних запозичень, яку необхідно створити в Україні за зразком інших держав.

Водночас, розмірковуючи над питанням «як зберегти мову?», П. Селігей ствердно прогнозує: «Вижити впродовж ХХІ –ХХІІ століть мають шанс мови з великою життєстійкістю» (розрядка автор. – Т. П.) [Селігей 2023: 302]. Поняття «життєстійкість мов» учений пояснює як «здатність мов зберігатися та вдосконалюватися в ситуації гострої міжмовної конкуренції» [там само: 302]. Як приклад життєспроможної мови П. Селігей називає українську мову, у якої «добре розвинена опірність до перешкод і випробувань, вона здатна підтримувати власний “лінгвостаз”. Завдяки адаптаційним механізмам її структурні та функційні властивості лишаються сталими <...> попри вплив згубних чинників» [там само: 302–303]. О. Демська й Е. Мальцев переконують у тому, що «українська мова, успадкувавши з патріархальних часів концепт “мови – душі народу”, доповнивши його модерними рисами й запропонувавши новий концепт “вродженої сили мови”, вступає у жорстку конкуренцію з іншими мовами, перетворюється на товар і витворює ринок мовних товарів і послуг» [Демська, Мальцев 2016: 16–17]. Натомість життєздатність / сила мови може опинитися під загрозою.

П. Селігей, стисло описуючи шестирівневу шкалу загроженості мов (1/ у безпеці, 2/ уразлива, 3/ потенційно загрожена, 4/ критично загрожена, 5/ близька

до зникнення, б/зникла), як важливий критерій життєздатності мови кваліфікує «передавання мови наступному поколінню» [Селігей 2023: 296–297]. Однак не втрачати ознак життєздатності мова може до певних меж. Якщо негативні чинники надміру «нападницькі», «вона починає зазнавати “перенавантажень”, починає “нездужати”, її життєздатність знижується, накопичується загроза її корозії та зникнення» [там само: 303]. Сьогодні найбільші ризики життєздатності мови спричиняє саме глобалізування. Дотримання балансу «між необхідністю зберігати питомі властивості й пристосовуватися до нових суспільних вимог» П. Селігей розглядає як дієвий захід, що може запобігти зникненню мови і забезпечить їй якнайбільшу життєстійкість [там само: 303]. Отже, актуалізування пропонованих мовознавцями принципів рівноваги сприятиме гармонійному розвитку українських терміносистем і застережить їх від зайвих запозичень з інших мов.

Водночас, спираючись на результати аналізу наукової літератури, який здійснили сучасні вчені (В. Дубічинський, В. Іващенко, І. Ментинська, Л. Симоненко, Л. Туровська та ін.), виокремлюємо такі основні **проблеми сучасної української теорії термінографії**: 1) систематизування різновидів спеціальних джерел; 2) випрацювання методологічних принципів їх укладання, а також паперового та електронного словника нового типу; 3) визначення основних параметрів термінологічного словника; 4) розроблення його інваріантного проекту; 5) обґрунтування засадничих вимог до термінографічного видання; 6) дослідження його мега-, макро- й мікроструктури; 7) вивчення підходів до відбирання термінологічного матеріалу до реєстру словника; 8) аналіз основних прийомів і методів опису термінів; 9) упровадження технологічних інновацій, тобто комп'ютеризування процесу впорядкування фахових словників; 10) створення термінологічних, а також термінографічних баз даних.

Узагальнивши положення, викладені в українських наукових аналітичних публікаціях, урахувавши зауваження і рекомендації, подані в критичних працях, визначаємо такі важливі **проблеми практичної**

термінографії: 1) формування мегаструктури (загальної побудови) словника – подання передмови, інструкції з користування, списку джерел тощо; 2) добирання реєстрових термінів до макроструктури (реєстру) словника, ураховуючи принципи відбирання терміноодиниць (нормативність, належність до описуваної системи, питома походження, засвоєння чужомовної одиниці за граматичними й правописними нормами української мови, а також вироблення способу фіксування аналітичних термінів); 3) створення мікроструктури (терміностатті) – презентування лінгвістичної характеристики терміна, його варіантів, етимологічної характеристики, системних відношень (родо-видових, антонімних, синонімних, полісемних), дефініювання різних за обсягом понять терміноодиниць як складників поняттєвої системи.

Отже, від початку поступу (середини ХІХ ст.) до сьогодення обмежування чи підтримування потенціалу української термінографії «регулювала» мовна політика. Найбільш сприятливими для термінографічної діяльності були 20-і рр. – початок 30-х рр. ХХ ст., а також сучасний часовий період. Попри наявні теоретичні й практичні проблеми, у яких убачаємо «відгомін» впливу «руйнівних» настанов радянської влади, українська термінографія має значний доробок, безперервно прогресує, задовольняє національні галузі знань спеціальними виданнями. **Перспективи сучасної національної термінології і термінографії** вбачаємо в тому, що необхідно (а) її розбудовувати з українськоцентричним орієнтуванням, (б) очищуючи від деструктивних впливів тенденцій мовної політики часів СРСР, (в) оберігаючи самобутність термінофонду, національні термінографічні традиції, інтелектуальну спадщину.

Література

Головацький Я., Шашкевич Г., Вислободський Ю. Juridisch-politisch Terminologie für die slavischen Sprachen Oesterreichs. Von der Commission für slavische juridisch-politisch Terminologie. Deutch-rutenische Separat-Ausgabe. Wien: Aus der K. K. Hobund Staatsdruckerei, 1851. 294 s. URL: <https://books.google.com.ua/books?id=->

zr7BvoIorEC&printsec=frontcover&hl=ru&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false

Городенська К. Нові запозичення і новотвори на тлі фонетичної та слововтвірної підсистем української літературної мови. *Українська термінологія і сучасність*. Київ, 2009. Вип. 8. С. 3–9.

Гриценко П. Сьогодення українського термінознавства. *Термінологічний вісник*. Київ, 2011а. Вип. 1. С. 5–6.

Демська О. М., Мальцев Е. Мовна політика: про ідентичність і успішність у глобальному світі. *Мова: класичне – модерне – постмодерне*. Київ, 2016. Вип. 2. С. 16–26.

Кочан І. Динаміка і кодифікація термінів з міжнародними компонентами у сучасній українській мові: монографія. Львів: Вид. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2004. 519 с.

Кочан І. М. Кодифікація термінів з міжнародними компонентами у сучасній українській мові. *Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка»*. Серія «Проблеми української термінології». Львів, 2004. № 503. С. 34–37.

Кочерга О., Непийвода Н. Висловлювальні можливості української мови та втілення їх у термінотворенні (спроба аналізу лексикографічних джерел). *Вісник Держ. ун-ту «Львівська політехніка»*. Серія «Проблеми української термінології». Львів, 2000. № 402. С. 19–22.

Куньч З. Теорія, живлена практикою. *Теорія терміна: конкретизація лексико-семантичних парадигм*: монографія / З. Й. Куньч, Г. В. Наконечна, О. Р. Микитюк, С. З. Булик-Верхола, Ю. В. Теглівець. Львів: Галицька Видавнича Спілка, 2018. С. 3–10.

Лісотехнічний словник. І. Німецько-український / склав Є. Чикаленко. Подєбради: Укр. господ. академія в ЧСР та Спілки укр. техніків с.-г. в ЧСР, 1928. 137 с.

Маркетинг: термінологічний словник / А. О. Старостіна, Н. Ю. Кочкіна, В. В. Журило та ін.; за заг. ред. проф. А. О. Старостіної. Киві: «НВП «Інтерсервіс», 2017. 154 с.

Мойсієнко В., Гримашевич Г. Міжнародна наукова конференція «Походження й розвиток української мови та її говорів». (м. Житомир, 12–13 листопада 2015 року). *Українська мова*. Київ, 2016. № 2. С. 158–162.

Огієнко І. Наука про рідномовні обов'язки. *Рідна мова*. Варшава, 1936. Ч. 7. С. 310.

Паночко М. М. Чужомовні запозичення як джерело збагачення українського правничого лексикону XIX ст. *Лінгвістика*. Старобільськ, 2016. № 1 (34). С. 70–82.

Петрова Т. Витоки й становлення української термінографії. *Лінгвістичні студії*. Вінниця: ДонНУ Василя Стуса, 2019. Вип. 37. С. 20–25. DOI: <https://doi.org/10.31558/1815-3070.2019.37.3>

Петрова Т. О. Українська термінографія: проблеми й перспективи розвитку (від витоків до сучасності). *Граматичні читання – X*: матеріали Міжнар. наук.-теорет. конф. (м. Вінниця, 16–17 трав. 2019 р.). Вінниця: ТОВ «Твори», 2019. С. 19–24. <https://jgch.donnu.edu.ua/article/view/6621>.

Пономаренко В. Новітні запозичення в українській мові: соціокультурні аспекти. *Мова і культура*. Київ, 2012. Вип. 15. Т. 7. С. 181–185. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mik_2012_15_7_32.

Роговський С. В. Термінологічний словник-довідник фахівця з садово-паркового будівництва і ландшафтної архітектури. Київ: КНТ, 2017. 140 с.

Селігей П. О. Українська мова у 2222 році: Вступ до лінгвофутурології. Київ: Академперіодика, 2023. 452 с.

Селігей П. Що нам робити із запозиченнями? *Українська мова*. Київ, 2007. № 3. С. 3–16; №4. С. 3–32.

Симоненко Л. О., Богуцька М. П., Крижанівська А. В., Марченко В. С., Панько Т. І. Склад і структура української термінологічної лексики. Київ: Наук. думка, 1985. 193 с.

Симоненко Л. О. Українське термінознавство кінця XX – початку XXI ст. стан і перспективи розвитку. *Мовознавство*. Київ, 2018. № 3. С. 39–47.

Скопненко О. Західноросійство в лінгвістичних координатах сучасної Білорусі. *Славістика – покликання і доля*: зб. тез доп. учасників круглого столу

(до 95-річчя з дня народження д-ра філол. наук Т. Б. Лукінової) / Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України; відп. ред. В. Ярмак (м. Київ, 26 жовт. 2022 р.). Київ, 2023. С. 55–61.

Термінологічний словник-довідник з будівництва та архітектури / Р. А. Шмиг, В. М. Боярчук, І. М. Добрянський, В. М. Барабаш; за заг. ред. Р. А. Шмига. Львів: [б. в.], 2010. 222 с.

Томіленко Л. Полонізми в російсько-українських перекладних словниках початку ХХ століття: історія і сучасний стан. *Slavia orientalis*. Kraków, 2020. Т. LXIX. NR 1. S. 131–142. DOI: 10.24425/slo.2020.132445

Трісунова Т. В. Тлумачний словник освітянських термінів / Держ. установа «Науково-методичний центр “Науково-методичний центр вищої та фахової передвищої освіти”». 2022. <http://www.matbnau.in.ua/teacher/dictionary22.pdf>.

Туровська Л. Термінологія і мова спеціального призначення: зони перетину. *Термінологія документознавства та суміжних галузей знань*. Київ, 2011. № 5. С. 33–38

Тутковський П. А. Словник геологічної термінології (Проект). Київ: Держ. вид-во України, 1923. 96 с.

Фаріон І. Англоварварзація: термін і дійсність. *Термінологічна актуалізація української мовної дійсності: монографія* / І. Д. Фаріон, І. П. Васишин, О. Р. Микитюк, І. Б. Ментинська. Львів: Галицька Видавнича Спілка, 2020. С. 5–59.

Шевельов Ю. Нарис сучасної української літературної мови та інші лінгвістичні студії. Київ: Темпора, 2012. 662 с.

Шевченко Л. І., Дергач Д. В., Сизонов Д. Ю., Шматко І. В. Юрислінгвістика: словник термінів і понять / за ред. Л. І. Шевченко. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2015. 333 с.

Шелудько І. М. Практичний словник виробничої термінології. Серія практичних словників. Харків: Держ. вид-во «Радянська школа», 1931. Вип. 3. 122 с.

Шпак В. І. Термінологічний словник видавничого бізнесу: книга редактора: навч. посібник. Київ: ДП «Експрес-об'ява», 2020. 264 с.

Контрольні запитання

1. Яку проблему науковці називають головною проблемою сучасного термінознавства?
2. Які численні запозичення кодифіковані в термінологічних словниках упродовж середини ХІХ – початку ХХ ст.? Поясніть причини.
3. «Навалу» яких запозичень спостерігаємо в сучасних термінологічних словниках?
4. Яку загрозу становлять численні англізми в сучасній термінології?
5. Що сприятиме збереженню і гармонійному розвитку української мови й термінології в сучасних умовах?
6. Назвіть проблеми української теорії термінографії.
7. Схарактеризуйте проблеми української практичної термінографії.
8. Окресліть перспективи української термінографії.

Електронне навчальне видання комбінованого використання
Можна використовувати в локальному та мережному режимі

Петрова Тетяна Олексіївна

**УКРАЇНСЬКА ТЕРМІНОЛОГІЯ В СИНХРОНІЇ І ДІАХРОНІЇ:
ТЕОРЕТИЧНИЙ І ПРИКЛАДНИЙ ВИМІРИ**

Конспект лекцій
наукового семінару для здобувачів вищої освіти
першого (бакалаврського) рівня за спеціальністю В11 «Філологія»

В авторській редакції

Підписано до розміщення 25.06.2025. Гарнітура Times New Roman.
Ум. друк. арк. 5,83 Обсяг 0,707 Мб. Зам. № 231/25.

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
61022, м. Харків, майдан Свободи, 4.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3367 від 13.01.2009
Видавництво ХНУ імені В. Н. Каразіна